

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΠΡΟΣ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΝ ΤΗΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

1884 ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ ΙΒ'

ΠΕΡΙ
ΕΡΒΑΡΤΟΥ

(Ἐκ τῆς παιδαγωγικῆς ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Λίνδνερ).

Ὁ δημιουργὸς τῆς νέας ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς καὶ ἰδρυτῆς συστήματος φιλοσοφικοῦ ἀεὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐξαπλουμένου Ἰωάννης Φρειδερίκος Ἐρβάρτος ἐγεννήθη ἐν Ὀλδεμβούργῳ τῇ 4ῃ Μαΐου 1776, ἐκ πατρὸς τοῦ ἐκεῖ νομικοῦ καὶ κυβερνητικοῦ συμβούλου Θωμᾶ Ἐρβάρτου, καὶ ἔτυχεν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων σφόδρα πεφροντισμένης ἀγωγῆς ἐξαιρέτως ὑπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μαρίαις, ἥτις ἐκέκτητο φαντασίαν ζωηρὰν καὶ ὀξεῖαν ἀντίληψιν, ταχεῖαν ἀπόφασιν, ἀνδρώδους βουλήσεως ἰσχὺν καὶ καρτερίαν ἐν τῇ ἀκολούθῳ ἐκτελέσει τῶν βουλημάτων. Πολὺ μικρὸς τὴν ἡλικίαν ἔσχε τὸ ἀτύχημα ὁ Ἐρβάρτος νὰ ἐμπέσῃ εἰς λέβητα σχεδὸν ζέοντος ὕδατος, ἐξ οὗ ἐπεσπάσατο μακροχρόνιον τῶν ὀφθαλμῶν νόσον καὶ καθολικὴν τινα σωματικὴν ἀδυναμίαν, ἐπηυξήθη ὁμως διὰ τοῦτο καὶ ἡ μέριμνα τῆς εὐφυστάτης αὐτοῦ μητρὸς περὶ αὐτοῦ. Ὁ παῖς ἐδιδάχθη κατ' ἰδίαν ἐν τῷ οἴκῳ ὑπὸ διδασκάλου μετὰ περισκέψεως καὶ ἐπιτυχίας ἐκλεχθέντος, τοῦ μετέπειτα ἱερέως *Uelsen*, ὅστις ἐγίνωσκε νὰ διεγείρῃ παρ' αὐτῷ λίαν πρωτῶς τὸ ἐνδιαφέρον εἰς αὐτοτελεῖ νόησιν. Ἡ μήτηρ μετεῖχε συνήθως τῆς διδασκαλίας ταύτης, καὶ ἵνα δύναται νὰ παρακολουθῇ αὐτὴν καὶ βοηθῇ σύναμα τῷ υἱῷ αὐτῆς, ἔμαθε καὶ τὴν ἐλληνικὴν, ὅπως κατόπιν ἠκολούθησε τῷ υἱῷ αὐτῆς καὶ εἰς τὸ πανεπιστή-

μιον. Εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ παιδικὴν ἡλικίαν ἀποβλέπων, ἐξεφράζετο βραδύτερον ὁ Ἐρβάρτος, ὅτι ὁ ὀρίζων τοῦ ἑπταετοῦς, εὖ πεφυκότος παιδὸς ὀλιγῶρει πάντα τὰ παιδικὰ συμφέροντα. Ἀντιληπτικὸν λίαν ζωηρὸν καθίστα αὐτὸν ἰκανὸν μικρὸν ἔτι παῖδα ὄντα εἰς ἐκτάκτως εὐκόλον ἀναπαραγωγὴν ἄλλοτριῶν νοσημάτων. Ἡδύνατο τὰ ἀκουσθέντα κηρύγματα νὰ καταγράφη μετὰ τὴν ἐκκλησίαν σχεδὸν αὐτολεξεῖ. Ἄλλ' ἐν τούτοις δὲν παρημέλει καὶ ἑαυτὸν νὰ δοκιμάζῃ καὶ νὰ ἐπεξεργάζεται εὐθερώς τὰ νοήματα καὶ πολλάκις ἐκήρυττεν ἀπὸ τραπέζης εἰς τοὺς περισταμένους συντρόφους.

Τὰς γυμνασιακὰς σπουδὰς διήνυσεν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ, ὅπου συνῆψε φιλίαν μετὰ τῶν συμμαθητῶν αὐτοῦ τῶν μετέπειτα ἱερέων Bonus καὶ Langreuter. Ἦδη 11 ἐτῶν τὴν ἡλικίαν ἠσχολεῖτο εἰς τὴν λογικὴν καὶ μεταφυσικὴν καὶ ἔγραψε τῷ 14ῳ ἔτει τῆς ἡλικίας διατριβὴν τινὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως. Ὡς πρῶτος τῆς τάξεως ἀπήγγειλεν ἐν ἔτει 1793 κατὰ τὰ ἀπολυτήρια λόγον «περὶ τῶν γενικωτάτων αἰτίων, ἅτινα ἐπιφέρουσιν ἐν ταῖς πολιτείαις τὴν πρόοδον καὶ τὴν παρακμὴν τῆς ἠθικότητος». Ἐν ἔτει 1794 εἰσῆλθεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Ἰένης, ὅπου ἄρτι ὁ περίφημος φιλόσοφος Φίχτιος εἶχε κάμῃ ἀρχὴν τῆς ἀκαδημαϊκῆς αὐτοῦ διδασκαλίας. Ἐσπούδασε δὲ ὁ Ἐρβάρτος κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ νομικὴν, ἠσχολεῖτο ὅμως μᾶλλον εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Ἡ μήτηρ αὐτοῦ κατόκει κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν τῶν ἐν Ἰένη, ὅπως εἶναι πλησίον τοῦ προσφιλοῦς υἱοῦ, συνανεστρέφετο μετὰ τῶν καθηγητῶν αὐτοῦ, ἰδίως μετὰ τοῦ Φίχτιου, εἰσῆγαγε τὸν υἱὸν αὐτῆς αὐτοπροσώπως παρὰ τῷ Schiller καὶ συνδιήγεν ἅπαντα τῶν φοιτητῶν τὸν βίον. Κατ' ἀρχὰς ὁ Ἐρβάρτος προσεκολλήθη τῷ διδασκάλῳ αὐτοῦ Φίχτῳ, λίαν ἐνωρὶς ὅμως ἐτρέπη τὴν ὁδὸν τῆς ἰδίας αὐτοῦ νοήσεως καὶ ὕστερον ἐγένετο ἐναντίος τοῦ συστήματος τοῦ ὑπὸ Φίχτιου διδασθέντος ἰδεαλισμοῦ. Μετὰ τριετῆ ἐν Ἰένη διαμονὴν δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιστῆ εἰς τὴν ἐφ' ἅπαντα αὐτοῦ τὸν βίον ἐνοικοῦσαν αὐτῷ παιδαγωγικὴν ὁρμὴν καὶ ἔλαβε θέσιν παιδαγωγοῦ ἐν Βέρνῃ παρὰ τῷ τότε ἀρχοντι τῆς χώρας κ. Steiger, ἵνα παιδαγωγῆσιν τοὺς τρεῖς αὐτοῦ υἱοὺς Λουδοβίκου 14, Κάρολου 10, καὶ Ρουδόλφον 8 ἐτῶν τὴν ἡλικίαν. Σπανίως βέβαια θὰ διεξήχθη ἀγωγή μετὰ τοιαύτης ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς ἀκριβείας μακρὰν πάσης ἐπιπολαιότητος καὶ παντὸς παραδεδομένου μη-

χανισμοῦ, μεθ' οἷας αὕτη. Ὁ Ἐρβάρτος ἠκολούθει ἐνταῦθα μόνον ταῖς ἐμπνεύσεσι τοῦ παιδαγωγικοῦ αὐτοῦ πνεύματος, πρὸς δὲ ὁ πεφωτισμένος κύριος αὐτοῦ ἔδωκεν αὐτῷ πλήρη ἐλευθερίαν, ὑποχρεώσας μόνον αὐτὸν νὰ ὑποβάλλῃ κατὰ διμηνίαν ἔκθεσιν περὶ τῆς προόδου τῆς ἀγωγῆς. Αἱ ἐκθέσεις αὗται, ὧν τινες διεσώθησαν, ἀναπτύσσουσι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν πολύτιμον παραδειγμα ἀτομικῆς ἀγωγῆς μετὰ μεγάλης παιδαγωγικῆς πεποιθήσεως διευθυνομένης καὶ καλῶς περισκεμμένης. Εὐρίσκομεν ἐν αὐταῖς πορείαν διδασκαλίας ὅλως ἰδιάζουσας, ἐλευθέραν ζηρῶν καὶ ἀμετακινήτων προγραμμάτων. «Τὸ πρῶτον πρόγραμμά μου», γράφει ὁ Ἐρβάρτος τῷ κυρίῳ Steiger, «κατέστη ἄχρηστον, ἀφ' οὗ ἡ ἱστορία, ἡ μαθηματικὴ καὶ κατὰ μέγιστον μέρος ἡ ἑλληνικὴ διεγράφησαν ἐκ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Λουδοβίκου, καὶ ἰδίως ἀφ' οὗτου ἐθεώρησα ἀναγκαῖον νὰ ἐπιβάλω αὐτῷ νὰ καταγράφη σχεδὸν πάντα εὐθὺς μετὰ τὸ μάθημα. Ἡ διδασκαλία δὲν ἠδύνατο νὰ δεσμευθῇ εἰς ὀρισμένους χρόνους ὅπως βοηθῶ τὸ ἀγύμναστον ἀντιληπτικὸν τοῦ Λουδοβίκου, ἠναγκάσθην νὰ διαιρῶ αὐτὴν εἰς ὅσον τὸ δυνατόν μικρὰ τεμάχια· ταῦτα ὅμως, ἕνεκα τῆς φύσεως τῶν ἐπιστημῶν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι πάντοτε ἴσα, καὶ πολλῷ μᾶλλον ἀνίσος ἦν ἕνεκα τῆς εὐμεταβλήτου διαθέσεως τοῦ Λουδοβίκου ὁ χρόνος, ὃν ἔπρεπε νὰ διατριβῶ ἐν τούτοις, ὅπως γίνωμαι αὐτῷ καταληπτός. Ὑλὴν πρὸς καταγραφὴν παρεῖχεν ἡ περίστασις ἄλλοτε μὲν πλείω, ἄλλοτε δὲ ὀλιγωτέραν, καὶ τοῦ Λουδοβίκου ἡ ἐπιμέλεια ἢ ἡ ἀμέλεια ἔδαπανα ἄλλοτε μὲν μακρότερον, ἄλλοτε δὲ βραχύτερον χρόνον εἰς ταῦτα. Ἐν συνόλῳ, ὡς μοι φαίνεται, ὁ κανονισμὸς τῶν ὥρῶν δύναται μόνον πρὸς τοῦτο νὰ χρησιμεύσῃ, ἵνα δηλ. μηδέποτε μηδεμίαν ὥραν ἀπολλύῃ τις ἐν τῇ ἀβεβαιότητι περὶ τοῦ τί ὀφείλει κατ' αὐτὴν νὰ πράξῃ· ἢ σφόδρα φοροδεῆς τήρησις τοῦ κανονισμοῦ τῶν ὥρῶν οὐ μόνον θὰ ἐγένετο ἐνίοτε ἐμπόδιον εἰς ἐργασίας ἐκτάκτους, ἀκριβῶς νῦν ἀναγκαίουσας ἢ σκοπίμους ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ θὰ παρεῖχεν αἰτίαν, ἵνα οἱ τρόφιμοι θέλωσι νὰ τελειώσωσιν ἐπίσης ἀκριβῶς, ὡς ὁ διδάσκαλος ἤρξατο, καὶ ἡ προσοχὴ αὐτῶν εἰς τὴν κωδωνοκρουσίαν μὴ ἐπιτρέπῃ τῷ διδασκάλῳ νὰ παρατείνῃ πέρα τοῦ ὀρισμένου χρόνου τὴν διδασκαλίαν χάριν τῆς συναφείας».

Ἐν ταύτῃ τῇ πρωϊμωτάτῃ αὐτοῦ παιδαγωγικῇ πράξει βλέπομεν ἤδη προκυπτούσας κατ' ὀλίγον τὰς θεμελιώδεις ἰδέας, αἵτινες κατόπιν ἀπεδείχθησαν οἱ στύλοι τοῦ παιδαγωγικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος·

Ἐνταῦθα ἤδη ἀνέτειλεν αὐτῷ ἡ ἰδέα τῆς παιδαγωγούσης διδασκαλίας, ἐνταῦθα ἡ παράδοξος ἰδέα τοῦ ἀναγινώσκειν τὴν Ὀδύσειαν ἐν τῷ πρωτοτύπῳ μετὰ παιδῶν 8 - 10 ἐτῶν. Εὐρίσκομεν αὐτὸν ἐνταῦθα ἤδη προσπαθεῦντα νὰ ἐμπνεύσῃ τοῖς τροφίμοις αὐτοῦ πολυμερὲς ἐνδιαφέρον καὶ νὰ συμπλέξῃ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μαθητοῦ μετὰ τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ διδασκάλου. Διὰ τοῦτο γίνεται συμμαθητῆς τοῦ Ρουδόλφου ἐν τινι κύκλῳ φυσιογνωστικῶν μαθημάτων, καὶ θέλει χάριν τοῦ τροφίμου αὐτοῦ ν' ἀσχολῆται καὶ εἰς πολιτικὰς ἐπιστήμας. Τότε ἐρίζωσεν ἐν αὐτῷ ἡ ἰδέα περὶ τῆς μεγάλης σπουδαιότητος τῆς οἰκιακῆς ἀγωγῆς, ὅπως ἐν γένει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ οἰκοδιδασκάλου ἐθεώρει ὡς τὸ ἀληθὲς σχολεῖον τῆς ἀγωγῆς, γράφων τὰδε: «Ὅστις ἔχει κλησιν παιδαγωγοῦ, οὗτος θὰ εὕρῃ τάχιστα ἀναγκαίως τὸν μικρὸν καὶ σκοτεινὸν χῶρον, ἐν ᾧ ἴσως ἐν ἀρχῇ αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἐγκεκλεισμένον, τόσον φωτεινὸν καὶ τόσον εὐρύν, ὥστε εὐρίσκει ἐν αὐτῷ ἄπασαν τὴν παιδαγωγικὴν, μεθ' ἀπάντων αὐτῆς τῶν σκοπῶν καὶ συνθηκῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἀληθῶς τεράστιον ἔργον εἶναι νὰ ἐπαρκέσῃ τις.—Ἡ οἰκία μεθ' ἀπασῶν τῶν σχέσεων αὐτῆς καὶ τῶν περιτοιχοῦντων αὐτὴν πρέπει νὰ καταστῇ αὐτῷ ἀπείρως πολῦτιμος, ἐφ' ὅσον συμπράττει βοηθοῦσα, καὶ ὅ,τι ἐν τῇ συμπράξει ἐλλεῖπει, τούτου τὴν ἐλλείψιν πρέπει νὰ αἰσθάνηται ὁ παιδαγωγός, ὅπως μάθῃ νὰ προσπορίζηται αὐτό. Οὕτως ἀρχεται ἡ μόρφωσις τοῦ γνησίου παιδαγωγοῦ».

Εἰς τοῦτον τὸν χρόνον πίπτει καὶ ἡ συνάντησις αὐτοῦ μετὰ τοῦ Πεσταλότζη, περὶ τῆς διδακτικῆς μεθόδου τοῦ ὁποίου ἐκφράζεται μετ' ἀπεριορίστου ἀναγνωρίσεως, καὶ ἡ συνάντησις αὕτη βεβαίως θὰ συνέτελεσεν εἰς τὸ νὰ ὀριμάσῃσιν αἱ παιδαγωγικαὶ αὐτοῦ ἰδέαι. Αὕτη ἡ συνάντησις ἐγένετο τῷ 1800 ἐν Burgdorf. Ἐν Ἑλβετίᾳ ἤρξαντο ἤδη καὶ αἱ ψυχολογικαὶ ἔρευναι, εἰς ἃς ἤγαγεν αὐτὸν τὸ παιδαγωγικὸν ἐνδιαφέρον. Εἰς φίλος του, ὁ Boehlendorf, γράφει περὶ τούτου ταῦτα: «Ὁ Ἐρβαρτος εὗρε τὸ σύστημα αὐτοῦ. Ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο δὲν εἶναι ὡς τὸ τοῦ Ραῖνχόλδου, Καντίου, Φιχτίου, Σχελλιγγίου—ἀλλ' εἶναι ὅλως διάφορον εἶδος συστήματος, δύναται ἤδη ἡ γένεσις αὐτοῦ νὰ σε διδάξῃ. Ὁ Φίχτιος εἶδε κατὰ πρῶτον τὴν «περὶ ἐπιστήμης διδασκαλίαν» αὐτοῦ ἐν ὄνειρῳ ὁ Ἐρβαρτος τούναντίον,—ἀφ' οὗ διήλθε διὰ τῶν συστημάτων τοῦ Φιχτίου, Σχελλιγγίου καὶ Καντίου, ἐκύλισεν ἐμπροσθέν του ὡς λίθους βαρεῖς χημεῖαν, μαθηματικὴν καὶ ἀφ' οὗ ἔρριψε περὶ ἑαυτὸν βλέμμα ἐν τῷ κόσμῳ μετὰ τινος δυνάμεως ἐχούσης συ-

νείδησιν ἑαυτῆς, ἔπειτα ἔρριψε πάλιν βλέμμα εἰς τὴν ἑαυτοῦ καρδίαν, παρήγαγε τὸ ἑαυτοῦ σύστημα ἐν τῷ χαρίεντι ἄλσει τοῦ Engstein, οὗ μακρὰν τοῦ Hoechstetten, ὅπου τρεῖς ἐβδομάδας διέτριψεν ὡς ἐρημίτης καὶ σύστημα τοιοῦτον, γεννηθὲν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ φύσει, δὲν ἀπαξιοῖ τὴν ἀφροσύσιν ἐλευθέρων φύσεων».

Ἀφ' οὗ διελύθη ἡ σχέσις τοῦ Ἐρβαρτου ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Steiger, ἐγκατέλιπε τὴν Ἑλβετίαν τῷ 1800 καὶ διήλθεν ἐν πρώτοις ἔτη τινὰ ἐν Βρέμῃ, ὅπου ἐκτὸς τῶν ἰδίων αὐτοῦ μελετῶν παρεσκευάζε νέον τινὰ διὰ τὸ πανεπιστήμιον καὶ ἔδιδε μαθήματα παιδαγωγικά. Ἡ πρὸς τὴν πατρικὴν οἰκίαν σχέσις του πολὺ ἐταράχθη τότε διὰ τὸν Ἐρβαρτον, διότι μετὰ τῶν γονέων αὐτοῦ, ὧν οἱ χαρακτῆρες κάκιστα ἤρμυζον πρὸς ἀλλήλους, ἐπῆλθε διαζύγιον καὶ ἡ πρότερον τόσον μεριμνώσα περὶ αὐτοῦ μήτηρ, ἀμφιβολίας ἔχουσα περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ υἱοῦ, ἀπεχώρησεν ἀπ' αὐτοῦ, διότι δὲν ἠδύνατο νὰ περιμένῃ τοὺς καρπούς τῆς ἀγωγῆς αὐτοῦ.

Τῷ 1802 ἦλθεν εἰς Γοττίγγην, ὅπου ἀνηγορεύθη διδάκτωρ καὶ ἤρξατο τῆς ἀκαδημαϊκῆς αὐτοῦ ἐνεργείας διδασκῶν μαθήματα φιλοσοφίας καὶ παιδαγωγικῆς. Τὰ μαθήματα ταῦτα, ἅτινα πάντοτε εἶχον τὴν μορφήν ἐλευθέρως ὀμιλίας, διεκρίνοντο ἐπὶ σπανίᾳ τελειότητι, ὥστε τάχιστα πάντες οἱ ἐρασταὶ γνησίας φιλοσοφίας συνήρχοντο ἐν τῷ ἀκροατηρίῳ αὐτοῦ. Ἠσθάνετο δ' ἑαυτὸν τόσον οἰκτεῖον ἐν Γοττίγγῃ, ὥστε τῷ 1805 ἀπέκρουσε πρόσκλησιν τινὰ εἰς Ἐϊδελβέργην, οὗ ἕνεκα διωρίσθη ἐν Γοττίγγῃ ἑκτακτος καθηγητῆς. Ἐνταῦθα ἤρξατο καὶ ἡ δημοσίευσις τῶν φιλοσοφικῶν καὶ παιδαγωγικῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, ἰδίως τὸ κύριον παιδαγωγικὸν αὐτοῦ σύγγραμμα: «Γενικὴ παιδαγωγικὴ, ἐκ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς παραγομένη, 1806». (Allgemeine Paedagogik, aus dem Zwecke der Erziehung abgeleitet). Ὅτε ὁμως τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα τοῦ πανεπιστημίου τῆς Γοττίγγης ἤρξαντο νὰ γίνωνται ἀβέβαια, ἐδέχθη τὴν πρόσκλησιν ὡς τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ πανεπιστημίου εἰς Καϊνιξβέργην ἀντὶ τοῦ Krug καὶ ἠσθάνετο ἑαυτὸν εὐτυχῆ, διότι προσηνέχθη αὐτῷ «ἡ ἐντιμοτάτη πασῶν τῶν φιλοσοφικῶν ἐδρῶν», ἡ θέσις, ἣν ὡς νεανίας μετὰ μεγίστου σεβασμοῦ ὠνειροπόλει, ὅταν ἐμελέτα τὰ ἔργα τοῦ γέροντος τῆς Καϊνιξβέργης (τοῦ Καντίου). Κατὰ τὴν 24^{την} διαμονὴν αὐτοῦ (1809—1833) ἐν τῇ περιφήμῳ ταύτῃ πανεπιστημιακῇ πόλει ἐφθασεν εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν τῆς ἀκαδημαϊκῆς αὐτοῦ ἐνεργείας καὶ τῆς

ἀκαμάτου ἐπιστημονικῆς αὐτοῦ σπουδῆς. Πιστὸς πάντοτε εἰς τὸν παιδαγωγικὸν αὐτοῦ προορισμόν, δὲν ἤρκετο εἰς τὸ νὰ διδάσκη θεωρητικῶς μόνον παιδαγωγικῆν, ἀλλ' ἐζήτει μετὰ τῆς ἀκαδημαϊκῆς αὐτοῦ διδασκαλίας ν' ἀνοίξη φυτώριόν τι διὰ τὴν παιδαγωγικὴν ἀσκήσιν, εἰδὸς τι παιδαγωγικοῦ φροντιστηρίου διὰ τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ. «Μεταξὺ τῶν ἀσχολιῶν μου», ἔγραφεν, «μ' ἐνδιαφέρει ὅλως ἐξαιρέτως ἡ διδασκαλία τῆς παιδαγωγικῆς. Αὕτη ὅμως δὲν πρέπει νὰ διδάσκηται μόνον, πρέπει καὶ νὰ δεικνύηται τι καὶ νὰ γίνηται καὶ ἀσκήσις. Πρὸς τοῦτοις ἐπιθυμῶ νὰ ἐπεκτείνω τὴν (σχεδὸν δεκαετῆ) πεῖράν μου ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστήμῃ. Διὰ τοῦτο καὶ πρότερον ἤδη περιέφερον ἐν ἐμαυτῷ τὴν ἰδέαν νὰ διδάσκω ἐγὼ αὐτὸς μικρὸν ἀριθμὸν ἐκλεκτῶν παιδῶν ἐπὶ παρουσίᾳ τινῶν νέων, εἰς οὓς ἦν γνωστὴ ἡ ἐμὴ παιδαγωγικὴ καὶ οἴτινες βαθμηδὸν νὰ πειραθῶσι νὰ ἐξακολουθήσωσιν ὅπερ ἐγὼ ἤρχισα ἀντ' ἐμοῦ καὶ ἐνώπιόν μου. Βαθμηδὸν θὰ ἐμορφοῦντο κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον διδάσκαλοι, ὧν ἡ μέθοδος θὰ ἐτελειοποιεῖτο ἀναγκάτως διὰ τῆς ἀμοιβαίας παρατηρήσεως καὶ μεταδόσεως τῆς πείρας των. Ἐπειδὴ δὲ τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας οὐδὲν ὠφελεῖ ἄνευ διδασκάλων καὶ μάλιστα τοιούτων διδασκάλων, οἵτινες κατανοοῦσιν ἐντελῶς τὸ πνεῦμα τοῦ προγράμματος καὶ ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς μεθόδου ἀπέκτησαν δεξιότητα, ἐν τοιοῦτον μικρὸν πειραματικὸν σχολεῖον, οἷον ἐγὼ αὐτὸ ἐνοῶ, θὰ ἦτο ἴσως ἡ καταλληλοτάτη προπαρασκευὴ διὰ μελλούσας μείζονας διατάξεις. Τοῦ Καντίου εἶναι ὁ λόγος: «πρῶτον πειραματικά, καὶ ἔπειτα πρότυπα σχολεῖα».

Αἱ προτάσεις αὐτοῦ ἔτυχον παρὰ τῇ πρωσικῇ κυβερνήσει λαμπρὰς ἀποδοχῆς, ἧτις ἀνέθηκεν αὐτῷ τὸν καταρτισμὸν τοιοῦτου φροντιστηρίου. Ἐν τῇ πανεπιστημιακῇ ἐκθέσει τῆς θερινῆς ἐξαμηνίας τοῦ 1810 ἀναφέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐρβάρτου «Διδακτικαὶ ἀσκήσεις, γινόμεναι ὑπὸ ἰκανῶν φοιτητῶν (δέκα ἕως δώδεκα) ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν καὶ σύμπραξίν μου». Βραδύτερον ἐποίκιλλεν ἡ προκήρυξις μεταξὺ τῶν ὀνομασιῶν: Παιδαγωγικαὶ ἀσκήσεις, διδακτικὸς σύλλογος, διδακτικὸν καθιδρυμα, παιδαγωγικὸν φροντιστήριον. Τὸ φροντιστήριον τοῦτο εἶχεν 6 ἕως 16 μέλη καὶ ἦτο κατ' οὐσίαν σχολὴ παιδῶν, ἐν ᾗ ἐδιδάσκοντο οἱ μαθηταὶ ἐν 16 ὥραις καθ' ἑβδομάδα κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τῶν μελῶν αὐτοῦ τοῦ φροντιστηρίου, βραδύτερον δὲ καὶ ὑπὸ δύο ἐπιτοῦτῳ διωρισμένων διδασκάλων. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐρβάρτου ἐπιδιωκομένη ὅμως στενὴ σύνδεσις μετὰ τῆς οἰκογενείας δὲν ἠδυνήθη νὰ κατορθωθῇ,

καὶ ἐν γένει τὸ παιδαγωγεῖον τοῦτο οὐδέποτε κατωρθώθη νὰ λάβῃ σταθερὸν διοργανισμόν, διότι ἡ ἐσωτερικὴ αὐτοῦ διακόσμησις ἐξηρτάτο παρὰ πολὺ ἐκ τῶν συχνάκις ἀλλασσομένων τροφίμων, καὶ αὐτὴ ἡ διδασκαλία ἔνεκα τῆς κατὰ τὰς διακοπὰς ἀποδημίας τῶν ἐν αὐτῷ διδασκόντων φοιτητῶν ὑπέκειτο εἰς πολλὰς μεταβολὰς. Τὴν ἔλλειψιν τοῦ διοργανισμοῦ ἠσθάνετο καὶ αὐτὸς ὁ Ἐρβάρτος καὶ ἐπεθύμει διὰ τοῦτο ἓνα σταθερὸν διοργανισμόν ἐκ τεσσάρων τάξεων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐν τῷ ἰδρύματι τούτῳ διδασκαλία διέφερε σφόδρα τῆς ἐν τοῖς δημοσίοις γυμνασίοις καὶ πραγματικοῖς σχολείοις, καὶ αὐτὸς ὁ Ἐρβάρτος ἐπανειλημμένως ἀπεφήνατο, ὅτι διὰ τοῦ προτύπου αὐτοῦ σχολείου καὶ διὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἐκπαιδευομένων διδασκάλων ἐσκόπει νὰ ἀναμορφώσῃ τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν· διὰ τοῦτο τὸ παιδαγωγεῖον ἐν τῷ ἀποχωρισμῷ αὐτοῦ τούτῳ ἠδύνατο νὰ διατηρηθῇ μόνον ἐφ' ὅσον ἡ πρὸς αὐτὸ ἐμπιστοσύνη διεσώζετο ὑπὸ τοῦ διεθυντοῦ, καὶ κατόπιν μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τούτου ἔπρεπεν ἀναγκάτως νὰ διαλυθῇ. Τὰ μαθηματικά ἐδίδασκε κατὰ μέγα μέρος αὐτὸς ὁ Ἐρβάρτος καὶ μάλιστα μετ' ἐκτάκτου ἐπιτυχίας. Ἐν τοῖς λοιποῖς ἤρκετο παρέχων κατ' εὐκαιρίας ὁδηγίαν εἰς τὰ μέλη τοῦ φροντιστηρίου, μεθ' ὧν προσέτι συνέκροται συνήθως ἐβδομαδιαίας συνεδριάσεις. Ἐν τούτοις δὲν ἐγκατέλιπεν ὁ Ἐρβάρτος τὴν ἰδέαν τοῦ νὰ συνδέσῃ τὸ παιδαγωγικὸν αὐτοῦ καθὶ ὁ δρυμα μετὰ τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου· διότι ὅτε κατόπιν ἐν ἔτει 1811 συνεζεύχθη μετὰ τινος Ἀγγλίδος *Μαρίας Ἀράκη* θυγατρὸς ἐμπορίου ἐκ Memel, ἐδέχθη καὶ ὑποτρόφος ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ, ὅπως ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς συζύγου του, ἐπιμελῶς ἠγμένης καὶ πεπαιδευμένης κυρίας, ἀναθρέψῃ αὐτοὺς κατὰ τὰς ἐαυτοῦ ἀρχὰς, ἐν ᾗ ἡ διδασκαλία ἐδίδετο ὑπὸ μελῶν τοῦ φροντιστηρίου.

Ὅτε μετὰ τοὺς ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως πολέμους ἐπῆλθεν ἡ ἀντίδρασις καὶ ἡ καταπίεσις τῆς ἐλευθέρως ἐρεύνης ἐστράφη ἐξαιρέτως κατὰ τῶν πανεπιστημίων, οὐ ἔνεκα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν τοῦ πανεπιστημίου, ἰδίως τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς ἐν Καινιξβέργῃ ἠλαττώθη σημαντικῶς, τὰ πράγματα ἐν Πρωσίᾳ κατέστησαν τόσον ἀφόρητα, ὥστε ὁ Ἐρβάρτος ἀπεφάσισε νὰ ἐγκαταλίπη μετὰ 24 ἐτῶν διαμονὴν τὴν τόσῳ προσφιλεῖ καταστάσιν αὐτῷ πόλιν καὶ νὰ δεχθῇ τὴν εἰς *Ροττίγγην* πρόσκλησιν. Ἐκεῖ ὅπου ἤρξατο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ αὐτοῦ σταδίου, ἐμελλεκαὶ νὰ περατώσῃ αὐτό. Ἀπέθανεν ἀκμαῖος ἔτι καὶ σωματικῶς καὶ πνευματικῶς τῇ 11 ἡ Αὐγούστου 1841 ἐξ ἀποπληξίας, ἀφ' οὐ πρό δύο

ἡμερῶν εἶχε δώση τὸ τελευταῖον μάθημα ἐν τῷ πανεπιστημίῳ, μετὰ τῆς γαλήνης καὶ φαιδρότητος τοῦ σοφοῦ. Ὁ ἐν Λειψία καθηγητῆς Strümpell, ὅστις εἶχε τὴν εὐτυχίαν ν' ἀπολαύσῃ ἐπὶ πολλὰ ἔτη τῆς οἰκειᾶς συναναστροφῆς μετὰ τοῦ Ἐρβάρτου, ἐκφράζεται περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἐρβάρτου ὡδε: «Ἐν τῇ συναναστροφῇ συνέδεδε λεπτόν ἦθος μετὰ φυσικῆς καὶ ἀβιάστου φιλοφροσύνης. Ἐν τῇ οἰκειοτέρᾳ συναναστροφῇ ἐφανεροῦντο πάσαι αἱ ὕψεις τῆς συμπαθοῦσης καὶ ἀγαθῆς αὐτοῦ καρδίας. Εἰς πάσας τὰς πράξεις αὐτοῦ ἦν ἐγκεχωρημένη σφραγὶς τῆς αὐτοσυνειδησίας, πᾶσα πράξις αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ ὑποστῇ τὸ βλέμμα τοῦ πάντοτε ἀγρύπνου πνευματικοῦ ὄμματός του, καὶ εἶναι πιθανόν, ὅτι ἴσως ὀλίγοι μόνον ἄνθρωποι διήγαγον τὸν βίον μετὰ τῆς αὐτῆς ἀκολουθίας καὶ εὐσυνειδησίας, μετὰ μείζονος βεβαίως οὐδεὶς. Τὰ ἀξιώματα τῶν πράξεων αὐτοῦ, καὶ αὐτὴ ἡ βιωτικὴ φρόνησις, ἦσαν περιορισμένα εἰς τὴν χώραν τοῦ ἀμέμπτως ἐπιτετραμμένου· αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ ἀπολύτως ὑπὸ τῆς ἠθικῆς ὄρισμέναι· ἡ ἐμπειρικὴ αὐτοῦ συνειδήσις ἐφέρετο καὶ διηυθύνετο πάντοτε ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως. Οὐδαμοῦ ἦτο διπρόσωπος. "Ὅ,τι ἐν τοῖς ἠθικοῖς καὶ παιδαγωγικοῖς αὐτοῦ συγγράμμασι περὶ τῆς εὐκοσμίας τοῦ βίου καὶ τῆς καταναλώσεως τοῦ χρόνου τοῦ πεπαιδευμένου τόσον καλῶς ὅσον καὶ ἀληθῶς λέγει, τοῦτο ἐβλέπομεν ἐν αὐτῷ πραγματοποιούμενον ἐν ἐναρμονίᾳ μέτρῳ. Καὶ ἵνα τὰ πάντα δι' ἐνός εἴπωμεν: ὁ Ἐρβάρτος ἦν γνήσιος ἠθικὸς χαρακτήρ καὶ ἀνὴρ ἀληθῶς τίμιος».

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἀποφαίνεται καὶ ὁ Hartenstein, ὁ εὐφύστατος ἐκδότης καὶ ἐρμηνεὺς τῶν ἀπάντων ἔργων τοῦ Ἐρβάρτου, λέγων τάδε: «Τὸ ἐξοχώτατον σημεῖον ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ αὐτοῦ χαρακτήρι ἦτο τὸ βαθύτατον, τὸν πνευματικὸν αὐτοῦ βίον μέχρι τῶν τελευταίων ῥιζῶν διεισδύον σέβας πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ὅπερ καθίστα αὐτῷ καταφρονητὴν πᾶσαν ψευδῆ ὑπόκρισιν, πάντα δικτατορικὸν ἀπαυθαδιασμόν, πᾶσαν κενὴν καὶ κομπῶδη φρασεολογίαν, πᾶσαν ἐπιστημονικὴν μεγαλαυχίαν καὶ πάντα τύφον. Πρὸς τούτοις αὐτὸς ἴσα ἴσα, προώρως καὶ βιαίως εἰς ἑαυτὸν ἐγκαταλειφθεὶς, ἠναγκάσθη νὰ ζητήσῃ ἐν ἑαυτῷ μόνῳ τὰ στηρίγματα τῆς ἑαυτοῦ βουλήσεως· καὶ καθὼς ἐκ φύσεως ἤδη ἔλειπεν αὐτῷ πᾶσα τάσις πρὸς παιδίαν, αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται μὲν νὰ κυβερνώσιν τὸν βίον, πολλαχῶς ὅμως ἐξωραϊζοῦσι καὶ ἀνακουφίζουσι αὐτόν, οὕτω καὶ ἐν ταῖς πράξεσι καὶ τοῖς νοήμασι αὐτοῦ δὲν ἤθελε παντάπασιν οὐδὲν νὰ ἐξαρτᾷ ἐκ τῆς τύχης. Διὰ

τοῦτο ἡ αὐστηρὰ περίσκεψις τῆς μεθ' ἑαυτοῦ συναναστροφῆς ἀφῆρσεν αὐτόν τὴν φαιδρὰν εὐκινήσιαν, ἣτις ἀμερίμωως παραδίδει ἑαυτὴν νὰ φέρηται ὑπὸ τῶν κυμάτων τοῦ βίου· ἔνεκα τῆς ἀποχωρήσεως, ἐν ἣ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ βίου του ἀφιέρωσεν εἰς τὰς ἑαυτοῦ ἐρεῦνας, ἔμειναν αὐτῷ κατὰ μέγα μέρος ἄγνωστοι αἱ ἐξωτερικαὶ σχέσεις, καὶ διὰ τοῦτο ἠδύνατο πολλακίς νὰ φανῇ εἰς τὸν ἐπιπόλαιον παρατηρητὴν ὡς φαινόμενόν τι παράδοξον, εὐκόλως δυνάμενον νὰ παρερμηνευθῇ. Καὶ ὅμως ἐν τῷ βάθει τῆς καρδίας αὐτοῦ ἦν κεκρυμμένος θησαυρὸς ἀγάπης, συμπαθείας καὶ ἀγαθότητος, ὅστις πολλακίς ἐφανεροῦτο ἐν ταῖς ἐλαχίσταις πράξεσι κατὰ τρόπον ἐκπληκτικόν. "Ὅστις ἠδύνατο νὰ διαβλέψῃ τὸ ὕψος τῶν αἰσθημάτων αὐτοῦ οὕτως, ὡσπερ ἐν τοῖς συγγράμμασι αὐτοῦ διορᾶμεν τὸν ἴστυν τῶν κοιμημάτων αὐτοῦ, ἐκεῖνος ἀνεγνώριζεν εὐθὺς ἐν αὐτῷ τὴν μαλακωτάτην, γλυκυτάτην, φιλοφρονησάτην καρδίαν. Τὸ ἐνίοτε ἀπότομον καὶ βαρὺ τοῦ χαρακτήρος του κατενόει τις τότε ὡς προῖόν σχέσεων καὶ ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, αἵτινες εἶχον παραγάγῃ διάστασιν τινα μεταξὺ τῆς ἐκάστοτε ἐκφάνσεως τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ.»

Παραθέτομεν τούτοις καὶ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἐρβάρτου, ὃν παρέχει ὁ ἐν Βερολίῳ καθηγητῆς M. Λάζαρος. «Περὶ τῆς ζώσης φωνῆς τοῦ Ἐρβάρτου πολλοὶ ἀναφέρουσιν, ὅτινες ἐδοκίμασαν ἐν ἑαυτοῖς τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς· & δὲ ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ παρατηροῦμεν εἶναι ταῦτα πανταχοῦ τὰ νοήματα αὐτοῦ ἐμφανίζονται μετ' ὀξύτητος καὶ ἀκριβείας, πανταχοῦ μετὰ καλλιλογικῆς ἀρμονίας καὶ τάξεως διακεκοσμημένα, πανταχοῦ ὑπὸ ἠθικῆς καθαρότητος καὶ ὕψους διαπνεόμενα· οὐδέποτε ἐν τοῖς συγγράμμασι αὐτοῦ—οὐδ' ἐν τῷ πολέμῳ κατὰ τῶν ἀντιθέτων δοξασίῶν—λαμβάνει τὸν λόγον τὸ πάθος, οὐδέποτε διεγείρεται τοῦτο ἐν τῷ ἀναγινώσκοντι. Μακρὰν εἶναι πᾶσα τυπολογικὴ ὑπόκρισις, μακρὰν πᾶσα σοφιστικὴ τέχνη· οὐδαμοῦ κατεσπευσμένη βία οὐδὲ πρὸς τὸν εὐγενέστατον σκοπὸν, οὐδαμοῦ ἀλόγιστος σπουδὴ, οὐδ' ὑπερβολὴ ἢ ἐνθουσίασις οὐδ' ἐν τῷ εὐγενεστάτῳ σκοπῷ. Τὸναντίον πανταχοῦ ἐπικρατεῖ ὀλύμπιος ἀταραξία ἀπὸ τοῦ πρώτου συγγράμματος μέχρι τοῦ τελευταίου· διαυγής, κρυσταλλινὴ σαφήνεια τοῦ πνεύματος, ἀκράδαντος, ἀδιάλειπτου γαλήνης τῆς καρδίας οὐ μόνον παράκεινται ἀλλήλαις, ἀλλὰ καὶ γεννώσιν, ἐπιτείνουσιν, ἐξευγενίζουσιν ἀλλήλας ἀμοιβαίως. Τῆς τε θερμῆς καὶ ψυχρότητος, τῆς τε ταραχῆς καὶ τῆς γαλήνης πάντοτε ἐξ ἴσου

ἀπέχουσα, πάλαι ἐν τῷ πνεύματι αὐτοῦ μία μετρίως ἐνεργὸς καὶ ἰσομέτρως ἰθυνομένη ζωϊκὴ θερμότης. Πολλὴ χαρακτηριστικαί εἶναι αἱ θετικαὶ ἐπιστήμαι, ἐξ ὧν ὁ Ἐρβάρτος λαμβάνει διὰ τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν πρότυπα, παρομοιώσεις καὶ κατηγορίας, ἤτοι, ἡ μαθηματικὴ, ἡ μηχανικὴ, ἡ μουσικὴ».

Δὲν ἔχομεν ἐνταῦθα τόπον νὰ ἀναλύσωμεν ἢ νὰ ἐκτιμήσωμεν κριτικῶς τὸ περιεχόμενον τῆς Ἐρβαρτείου φιλοσοφίας. Συντόμως μόνον θέλομεν ἐκθέσῃ ἐνταῦθα τὰς φιλοσοφικὰς αὐτοῦ ἀρχάς.

Ὁ Ἐρβάρτος ὁρμάται ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς αὐτοῦ ἐρευναῖς ἐκ τῆς ἐμπειρίας. Κατὰ τοῦτο διακρίνεται πάντων τῶν ἰδρυτῶν τῶν θεωρητικῶν συστημάτων, οἵτινες τὸ χάσμα τὸ μεταξὺ τοῦ ἐδάφους τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν ἀνωτάτων ἀρχῶν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως—λοιπὸν τὸν ἀπειρον χώρον μεταξὺ τοῦ μερικωτάτου καὶ τοῦ γενικωτάτου ὑπερπηδῶσι διὰ τινος ἰσχυροῦ μέν, ἀλλ' ἀναιτιολογήτου ἄλματος, *Salto mortale*, ὅπερ καλεῖται διακονητικὴ ἐποπτεία, μαγικὴ ἢ ἄλλως πῶς, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀξιοὶ νὰ συναριθμῶνται μᾶλλον εἰς τοὺς προφῆτας καὶ ποιητάς, ἢ εἰς τοὺς γνησίους φιλοσόφους. Ἐπειδὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ μέλλοντος θὰ βαδίζει ὅπως αἱ ἄλλαι ἐπιστήμαι τὴν ὁδὸν τῆς ἐπαγωγῆς, ἡ δὲ φιλοσοφία τοῦ Ἐρβάρτου ἐδράζεται ἐπὶ ἀκριβῶν, ἐπακτικῶν θεμελίων, εἶναι εἰς αὐτὴν τὸ μέλλον ἐξησφαλισμένον. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐρβάρτου εἶναι τὸ σύστημα τοῦ τῇ κοίσει συμφωνοῦντος πραγματισμοῦ. Ἡ δ' ἰσχὺς καὶ ἡ ἀθάνατος αὐτῆς ἀξία δὲν κείται τόσον ἐν τῇ μεταφυσικῇ, ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἐν τῇ ψυχολογίᾳ, τὴν ὁποίαν ὁ Ἐρβάρτος οὐ μόνον συνθετικῶς ἐκ τινων θεωρητικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ ἀναλυτικῶς ἐκ τῆς συμπάσης ἐπικρατείας τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας παράγει· ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ συγγράμματός αὐτοῦ «Ψυχολογία ὡς ἐπιστήμη κτλ» λέγει περὶ ἑαυτοῦ τάδε: «Ἐάν τις θελήσῃ νὰ δοκιμάσῃ νὰ σταθῇ ἐπὶ τῶν ἐμῶν ὤμων, ὅπως ἴδῃ μακρότερον, δὲν ἔχει τοῦλάχιστον νὰ φοβῆται μὴ ῥαγῇ τὸ ἔδαφος τὸ ὑπ' ἐμέ. Διότι ἐγὼ δὲν ἴσταμαι ἐπὶ τῆς μόνῃς τοῦ ἐγὼ ἀρχῆς, ἀλλ' ἡ βᾶσις μου εἶναι τόσον εὐρεῖα ὅσον ἡ σύμπασα ἐμπειρία». Ἐπειτα δὲ ἐν τῇ πρακτικῇ φιλοσοφίᾳ αὐτοῦ (Ἠθικὴ καὶ Αἰσθητικὴ ἐν στενωτέρᾳ εὐνοίᾳ) ὁ ἀποχωρισμὸς τῆς ἠθικῆς ἀπὸ πάσης θεωρητικῆς ἐρεύνης καὶ ἡ ἀναγωγὴ αὐτῆς εἰς ὀρισμένον ἀριθμὸν ἐναργῶν κρίσεων περὶ ἀπολύτως ἀρεσκουσῶν καὶ ἀπαρεσκουσῶν σχέσεων τῆς βουλήσεως εἶναι καὶ θὰ μένη τὸ μέγα ἔργον τοῦ πνεύματος τοῦ Ἐρβάρτου.

Ἠθικὴ καὶ ψυχολογία ὅμως εἶναι οἱ δύο ὀφθαλμοὶ τῆς παιδαγωγικῆς, ἄνευ τῶν ὁποίων αὐτὴ μένει συνήθης μηχανισμὸς, εἰς δὴ πᾶς τις δύναται νὰ ἔχη λόγον. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλή τύχη, ὅτι παρὰ τῷ Ἐρβάρτῳ ἡ παιδαγωγικὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία καὶ τὸ τέμα πάσης ἐρεύνης. Ὁ Ἐρβάρτος εἶναι, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ καθηγητῆς *Strümpell*, ὁ μόνος φιλόσοφος, ὅστις τῆς παιδαγωγικῆς δὲν ἄπτεται ὅταν τύχη μόνον ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, ἢ ὡς ὁ Φίχτιος ἐξετάζει αὐτὴν κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τῆς πολιτικῆς ἐπόψεως, ἀλλὰ ὅλον τὸ βάρος τῶν θεωρητικῶν καὶ ἠθικῶν αὐτοῦ διδαγμάτων ἀφῆκε νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς καὶ κατεσκευάσεν αὐτὴν εἰς σύστημα ἐπιστημονικόν. «Ἐγὼ τὸ ἐπ' ἐμοί», γράφει ὁ Ἐρβάρτος, «ἀπὸ 20 ἐτῶν εἶχον ἐπωφεληθῆ μεταφυσικὴν, μαθηματικὴν καὶ σὺν τούτοις αὐτοπαρατηρησίαν, ἐμπειρίαν καὶ πειράματα, ὅπως εὖρω μόνον τὸ θεμέλιον ἀληθοῦς ψυχολογικῆς θεωρίας. Καὶ τὸ ἐλαττήριον τούτων τῶν οὐχὶ ἀπόνων βεβαιῶς ἐρευνῶν ἦν καὶ εἶναι κυρίως ἡ πεποιθήσις μου, ὅτι μέγα μέρος τῶν τεραστίων χασμάτων ἐν τῇ παιδαγωγικῇ ἡμῶν γνώσει προέρχεται ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῆς ψυχολογίας, καὶ ὅτι πρέπει πρῶτον ν' ἀποκτήσωμεν ταύτην τὴν ἐπιστήμην, ἢ μᾶλλον ν' ἀποσκορακίσωμεν πρῶτον τὸ τεράτευμα, ὅπερ σήμερον καλεῖται ψυχολογία, πρὶν δυνηθῶμεν μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ ὀρίσωμεν περὶ ἐνός μόνου μαθήματος, τί ἐν αὐτῷ ὀρθῶς ἐγένετο, τί ἡμαρτήθη». Οὐδὲν φιλοσοφικὸν σύστημα παρέχει τοσαύτην ἀφθονίαν θεμελιωδῶν παιδαγωγικῶν ἀληθειῶν, οὐδὲν τόσον βαθέα καὶ ἀδιάσειστα θεμέλια δι' ἀληθῶς ἐπιστημονικὴν παιδαγωγικὴν, ὡς τὸ τοῦ Ἐρβάρτου. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ δὲν εἶναι σπέρμα, ἀναπτύσσον τὸ ἐν αὐτῇ ἀρχῆθεν δυνάμει ἐγκεκλεισμένον καὶ οἰοεὶ προδιατετυπωμένον, ἀλλὰ πινάκιον ἄγραφον, ἐφ' οὗ πείρα καὶ ἀγωγή καταγράφουσι τὸ περιεχόμενον αὐτῶν· ἡ ψυχὴ ἀναπτύσσεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων καὶ ὑπὸ τὴν χειραγωγίαν τοῦ παιδαγωγοῦ ἀναλόγως ἐκείνων ἃ ἐν μορφῇ παραστάσεων εἰσδέχεται· ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐκ φύσεως οὔτε ἀγαθὸς οὔτε κακός, γίνεται τοιοῦτος ἢ τοιοῦτος διὰ τῆς ἀγωγῆς ἐν τῇ εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως.

Ἡ παιδαγωγικὴ ἐνέργεια διακρίνεται εἰς κυβέρνησιν (παιδονομίαν), διδασκαλίαν καὶ ἀγωγήν (ἄμεσον). Ἐν πρῶτοις ἀναπτύσσεται παρὰ τῷ παιδί ἄγρία τις ὁρμή, ἣτις ἀθετεῖ τὰς διατάξεις τῶν ἐνηλίκων καὶ φέρει τὸν παῖδα καὶ εἰς ποικίλους κινδύνους. Διὰ τοῦτο

πρέπει να διατηρηται ἡ ἐξωτερικὴ τάξις διὰ βίας, ὅπως προλάβωνται ταῦτα ἀμφοτέρω. Αἱ διατάξεις, ἅς ὁ παιδαγωγὸς πρὸς τοῦτον τὸν σκοπὸν λαμβάνει, ἀνήκουσιν εἰς τὴν *κυβέρνησιν* τοῦ παιδὸς (παιδονομίαν), ἧτις δὲν εἶναι μὲν ἔτι ἡ ἀληθὴς ἀγωγή, ἀγεί ὅμως εἰς ταύτην. Ἐπασχόλησις, ἐπιτήρησις, προσταγὴ, ποινὴ καὶ ἀμοιβή, κατὰ περιστάσεις καὶ βία εἶναι τὰ μέσα τῆς κυβερνήσεως τῶν παιδῶν. Ἄλλ' ἀδιακόπως γινομένη ἡ ἐπιτήρησις καὶ κυβερνήσις ἐμποδίζει τοὺς παιδῶν τοῦ να δοκιμάζωσιν ἑαυτοὺς καὶ καθιστᾷ τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς ἀμφίβολον, εὐθύς ἀφ' οὗ αὕτη ἐπὶ τέλους ἀναγκασθῆ να ὑποχωρήσῃ. Παιδὲς καὶ νέοι πρέπει να τολμῶσιν καὶ κινδυνεύωσιν, ὅπως γένωσιν ἄνδρες. Ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς λοιπὸν κείται ὑψηλότερα καὶ τείνει εἰς τὴν μὲν ἰσχυροῦ, αὐτεξουσίου ἠθικοῦ χαρακτήρου— εἶναι ἡ *ἰσχὺς τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρου*. Αὕτη δὲν δύναται να ἐντεθῆ μηχανικῶς εἰς τὸν τροφίμον. «Νὰ καταστήσῃς τὸν παιδᾶ ἰκανὸν ὥστε να διευθύνῃ αὐτὸς ἑαυτὸν ἐν τῇ αἰρέσει τοῦ ἀγαθοῦ καὶ φυγῇ τοῦ κακοῦ, τοῦτο ἢ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἡ μὲν ἰσχυροῦς χαρακτήρου», λέγει ὁ Ἐρβαρτος.

Ὅπως δὲ αὕτη ἡ ἰσχὺς τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρου ἀυξηθῆ ὡς δένδρον ἰσχυρόν, ἀρκούντως ἰσχυρόν ὥστε να περιφρονῆ πᾶσαν ἐξωτερικὴν καταγιγῆδα, πρέπει πρὸ πάντων να καλλιεργηθῆ τὸ ἔδαφος, ἐν ᾧ ἔχει τὰς ρίζας. Τὸ ἔδαφος τοῦτο εἶναι ὁ *κύκλος τῶν νοημάτων*. «Τότε μόνον ἔχομεν ὑπὸ τὸ κράτος ἡμῶν τὴν ἀγωγήν, ὅταν γινώσκωμεν να σχηματίζωμεν ἐν τῇ νεκρᾷ ψυχῇ κύκλον νοημάτων μέγαν καὶ κατὰ τὰ μέρη αὐτοῦ στενώτατα συννημένον, ὅστις ἔχει τὴν δύναμιν τὰς μὲν δυσμενεῖς ἐντυπώσεις τῶν πέριξ να ὑπερνικᾷ, τὰς δ' εὐμενεῖς να διαλύῃ ἐν ἑαυτῷ καὶ συνενῶι πρὸς ἑαυτόν». Ὅπως ὁ γεωργὸς δὲν σπεῖρει διηνεκῶς, ὁ κηπουρὸς δὲν φυτεύει διηνεκῶς, ἀλλ' ἀμφοτέροι καλλιεργοῦσιν ἐν πρώτοις πρὸ πάντων τὸ ἔδαφος, ἀραιούσι, παύζουσιν αὐτό, προσάγουσιν αὐτῷ καρποὺς καὶ τροφήν· οὕτω καὶ ἡ ἀγωγή πρέπει πρὸ πάντων να μεριμνήσῃ περὶ τῆς δεούσης καλλιεργίας τοῦ κύκλου τῶν νοημάτων. Καρπὸς τῆς καλλιεργίας ταύτης εἶναι ἡ *ἐξέγερσις πολυμεροῦς ἐνδιαφέροντος*· τοῦτο εἶναι τὸ κυριώτατον ἐλατήριον τῆς βουλήσεως, τοῦ ἀληθοῦς ἀντικειμένου τῆς ἀγωγῆς.

Ἡ ἀγωγή στρεφόμενη ἀμέσως πρὸς τὴν βούλησιν ὡς τὸν ἀληθῆ φορέα τοῦ χαρακτήρου καὶ τῆς ἠθικότητος γίνεται *ἀμεσος ἀγωγή*. Ἐὰν ἡ διδασκαλία ἐξετέλεσε τὸ ἑαυτῆς ἔργον, ἡ ἀμεσος ἀγωγή θὰ

ἴναι εὐκολος· διότι ὁ σκοπὸς αὐτῆς εἶναι να παρασκευάσῃ οὕτως εἶπειν τὴν ἀτμόσφαιραν, ἐν ᾗ γίνεται ἡ μὲν ἰσχυροῦς τοῦ χαρακτήρου τοῦ τροφίμου ἐν τῇ μορφῇ τοῦ αὐτεξουσίου (οὐχὶ λοιπὸν ἐν τῇ μορφῇ τῆς χειραγωγίας ἢ κηδεμονίας). «Ἐὰν ὁ κύκλος τῶν νοημάτων μορφωθῆ τὸσον τέλειος, ὥστε καθαρὰ ἠθικὴ εὐαισθησία ἄρχει τοῦ κατὰ φαντασίαν πράττειν, τότε ἐκλείπει παντελῶς σχεδὸν ἡ μέριμνα περὶ τῆς μορφώσεως τοῦ χαρακτήρου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βίου»· ὁ τροφίμος θὰ ἔχῃ τὴν ἀνάγκην να ὑπερνικᾷ μὲν τὰς δυσμενεῖς ἐντυπώσεις τῶν πέριξ, να οἰκειοποιῆται δὲ τὰς εὐμενεῖς, ἐπομένως να εὐρίσκῃ ἐκάστοτε τὸ ὀρθόν. Βεβαίως καὶ ἡ ἀμεσος ἀγωγή θὰ ἐπεμβῆ διὰ τῶν ἑαυτῆς μέτρων εἰς τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ τροφίμου, ἐνταῦθα μὲν ἀναχαιτίζουσα, ἐκεῖ δὲ παρορμῶσα, ἐδῶ ὑπομιμνήσκουσα, ἐκεῖ δεικνύουσα τὴν ὁδόν, πλὴν οὐχὶ βεβαίως ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ να ἐπιφέρῃ στιγμιαῖα ἀποτελέσματα, ἀλλὰ τὸναντίον ὅπως οἰακίζη τὴν πορείαν τῆς τοῦ τροφίμου ἀναπτύξεως εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδὸν καὶ τηρῆ αὐτὴν ἐν ταύτῃ. Αὕτη λοιπὸν ζητεῖ πρὸ πάντων να καθάρισῃ καὶ μορφώσῃ τὴν ἠθικὴν κρίσιν. Διότι αὕτη εἶναι κατὰ τὸν Ἐρβαρτον τὸ θεμέλιον τῆς ἠθικῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. «Ἡ βούλησις λαμβάνει τὸν νόμον, τὴν ἀρχὴν τῆς τάξεως καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ἐκ τῶν κρίσεων περὶ τοῦ ἀπολύτως ἀρέσκοντος ἢ ἀπάρεσκοντος. Καθ' ὅσον λοιπὸν ὁ κύκλος τῶν νοημάτων ἐμπεριέχει τὰς παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν διαφόρων βαθμῶν τοῦ ἐνδιαφέροντος δύναται να ἀνυψωθῶσιν εἰς ἐπιθυμίας καὶ ἔπειτα διὰ τῶν πράξεων εἰς βουλήσεις, καθίσταται καὶ ἐντεῦθεν φανερόν, πῶς ἡ μὲν ἰσχυροῦς τῆς διανοίας ἀποτελεῖ ἀναγκαιῶς οὐσιῶδες μέρος τῆς ἀγωγῆς, ὅτι ἀπαιτεῖται πρὸ πάντων μέγα καὶ ἀδιάσειστον σύστημα νοημάτων ὡς δυνάμεις τῆς ἠθικότητος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Διὰ τοῦτο ἡ μέθοδος ἐπιδιώκει μόνον τὴν παραγωγήν τοῦ κύκλου νοημάτων, ὅστις εἰσδέχεται ἐν ἑαυτῷ ἐκεῖνο, ὑπερ ἡδύνατο να συγκινήσῃ μετὰ μονομεροῦς δυνάμεως τὴν καρδίαν, ὅστις προσθέτει ὅ,τι πρέπει να προστεθῆ, ὅπως μία μεγάλη βᾶσις νοημάτων συννεκῶς ἐκτείνεται διὰ μίαν μεγάλην ἐποπτεῖαν, ἧτις ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὸ καθόλου ἀναβαίνουσα συνδέει καθαρὸτητα τῆς ιδέας μετὰ τῆς δυνάμεως τῆς πείρας. Ἡ ἐνόησις τοῦ προσώπου ὅμως, ὅπερ βούλεται καὶ κρίνει, πρέπει να συνάπτῃ ἀμφοτέρω, τὴν ἀπὸ τῆς βουλήσεως ἀνεξάρτητον κρίσιν καὶ τὴν βούλησιν, ὥστε ἡ μὲν κρίσις να μεταβαλλῆται εἰς προστακτικὴν, ἡ δὲ βούλησις εἰς ὑπήκοον ταύτης. Ὁ ἀ παρασκευάσῃ

ὁ ἄνθρωπος ἑαυτῷ νόμον καὶ καθήκον τοῦ φυλάττειν τὸν νόμον τοῦτον Διότι δὲν δύναται νὰ πράξῃ ἄλλως, ἔδει νὰ καταφρονῇ αὐτὸς ἑαυτόν, ἂν δὲν ὑπήκουεν».

Τοιαύτη εἶνε ἡ ἀγωγή κατὰ τὸν νοῦν τοῦ Ἐρβάρτου. Διαπλάσας ὁ Ἐρβάρτος ἐκ νέου τὴν ψυχολογίαν καὶ ἠθικὴν ἐκ θεμελιῶν, προδιέγραψεν εἰς τὴν παιδαγωγικὴν νέας ὁδοὺς. Οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ ἔχουσι βεβαίως νὰ δείξωσι μεγάλα ἀποτελέσματα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἀγωγῆς. «Ὁ Κομένιος ἀπῆρτε ἔντεχνον διὰ πλάσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἡτίς ἔπρεπε νὰ θεμελιούται ἐπὶ τῆς φύσεως, νὰ μιμῆται τὴν πορείαν τῆς φυσικῆς ἀναπτύξεως. Ὁ Πεσταλότζης ἐτόνιζε μετὰ μεγάλης ἐμφάσεως τὴν ἀνάγκην τῆς θεμελιώσεως τῆς ἀγωγῆς ἐπὶ τῶν ψυχολογικῶν νόμων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἄλλ' ἠρκοῦντο μόνον νὰ διατυπώσωσι τὴν ἀπαιτήσιν ταύτην γενικώτατα, χωρὶς νὰ ὀρίζωσι πως αὐτὴν ἀκριβέστερον ἢ νὰ δύνανται νὰ παρέχωσιν ὀρισμένην τινα ὁδηγίαν πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῆς, διότι ἡ τότε κατάστασις τῆς ψυχολογίας δὲν παρείχε τὴν ἀναγκαίαν βάσιν. Ἐν τῇ γνώσει τῆς μορφωτέας ψυχῆς ὡς ὄντος, ὅπερ ἐν ταῖς ἐνεργεταῖς καὶ καταστάσεσιν αὐτοῦ ἀπάσαις ὑπόκειται εἰς νόμους τινὰς ἐσωτερικοὺς, ἠδυνήθησαν τὸ πρῶτον ν' ἀποκτήσωσι τὸ στερεὸν θεμέλιον ἀγωγῆς κατὰ σχέδιον ὀρισμένον ἐνεργουμένης. Μέχρι τοῦδε ἀσαφῶς μόνον ἐγινώσκετο τοῦτο, σχεδὸν μόνον μαντευόμενον οὕτως εἰπεῖν ἐπεδιώκετο. Ὁ Ἐρβάρτος κατῴρθωσε, βασιζόμενος ἐπὶ ἐκτάκτου ἐπιστημονικῆς μορφώσεως, ἐπὶ τῆς βαθείας, αὐστηρᾶς νοήσεως καὶ τῆς ἀδεκάστου αὐτοῦ φιλαληθείας νὰ ὑψωθῇ εἰς σαφῆ καὶ ἀκριβῆ συμπεράσματα».

Ὁ Ἐρβάρτος κατέλιπε πλεῖστα συγγράμματα πραγματευόμενα περὶ ψυχολογίας, φιλοσοφίας καὶ παιδαγωγικῆς· πολλὰ ἐκδόσεις μέχρι τοῦδε ἐγένοντο ἰδίως τῶν ψυχολογικῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων καὶ κατ' ἐσχολὴν τῶν παιδαγωγικῶν, ἃν ἡ πληρῆσάτη ἐκδοσις εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Otto Willmann, καθηγητοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Πράγας φιλοπονηθεῖσα. Ἀπαντα δὲ τοῦ Ἐρβάρτου τὰ συγγράμματα ὁμοῦ ἐξέδωκε πρῶτος ὁ G. Hartenstein (ἄλλοτε καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας ἐν Λειψία, νῦν δ' ἔτι ἐν Ἰένῃ τῆς Θουριγγίας ζῶν) εἰς 12 τόμους ἐν Λειψία 1850-1852. Ἡ πρώτη αὕτη ἐκδοσις τῶν ἀπάντων τοῦ Ἐρβάρτου εἶχεν ἐξαντληθῆ ἤδη πρὸ δέκα ἐτῶν καὶ ἐγένετο ἀνάγκη δευτέρας ἐκδόσεως. Αὕτη, περιλαμβανούσα καὶ πᾶν ὅ,τι μέχρι τοῦδε ἔμενεν ἀνέκδοτον, γίνεσθαι νῦν μετὰ μεγίστης ἐπιμελείας ὑπὸ τοῦ Κυρ. Karl Kehrbach ἐν Λει-

ψία ὡσαύτως, ἐκδόντος ἤδη τὸν πρῶτον τόμον. Ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τόμου λαμβάναν ἀφορμὴν ὁ ἐν Στρασβούργῳ ὑφηγ. τῆς φιλοσοφίας κ. Hans Vaihinger, ἐδημοσίευσεν ἐν εἰδει βιβλιοκρισίας ἐν τῷ «παραρτήματι τῆς γενικῆς ἐφημερίδος» τοῦ Μονάχου βραχεῖαν μὲν ἀλλὰ πολὺ ἀξιόλογον καὶ ἀξιοσπούδαστον διατριβὴν περὶ Ἐρβάρτου καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ συστήματος, ἧς μετάφρασιν ἐπισυνάπτομεν ὧδε:

— Ποίαν σημασίαν ἔσχε καὶ θὰ ἔχῃ διὰ τὴν γερμανικὴν φιλοσοφίαν ὁ Ἐρβάρτος, τοῦτο βαθμηδὸν ἀνωμολογήθη μὲν ἐν τοῖς ἐγχειριδίοις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἔθνους, τοῦ εὐρέως κύκλου τῶν πεπαιδευμένων δὲν εἰσεχώρησεν ἀκόμη βαθέως. Καὶ δὲν εἶναι θαυμαστὸν τοῦτο, ἂν ἐνθυμηθῶμεν τὴν δεινὴν αὐστηρότητα, τὴν νηφαλιότητα τῆς νοήσεως, τὴν ψυχρὰν λογικὴν τοῦ φιλοσόφου. Ὁ Κάντιος εἶναι πρόσωπον δημοτικόν. Ὁ Φίχτιος εἶνε ὁ μέγας φιλόπατρις. Ὁ Σχελλίγγιος εἶνε ὁ φιλόσοφος τοῦ ῥωμαντισμοῦ. Καὶ ὁ Σχοπεγχάουερ ἄρχει τῆς νεωτέρας ἐπιφυλλίδος. Συγκρινόμενος πρὸς αὐτοὺς ὁ Ἐρβάρτος ἴσταται πάντοτε μόνος, ἐδημιούργησε μεγάλην φιλοσοφικὴν σχολὴν, ἀλλὰ τὴν καρδίαν τοῦ ἔθνους, ὅπερ φιλεῖ νὰ ἐκταμβούται ὑπὸ τῆς λάμπσεως, δὲν κατέκτησεν ἀκόμη. Καὶ ὅμως ἀκριβῶς ἡ καρδία τοῦ Ἐρβάρτου ἐπαλλε θερμοτάτα ὑπὲρ τοῦ ἔθνους. Αὐτὸς δὲ ὑπὲρ πάντας ἐκείνους τοὺς περιφημοτέρους συλλήδην ἐκαλλιέργησεν, ἐπλούτισεν, ἐθεμελίωσε τὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην τῆς ἀγωγῆς, τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῆς ἐπερχομένης γενεᾶς. Οὐδεὶς παιδαγωγὸς ὑπάρχει, ἀπὸ τοῦ δημοδιδασκάλου μέχρι τοῦ ἀνωτάτου συμβούλου τῆς παιδείας, εἰς δὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐρβάρτου δὲν ἔχει οἰκειώσι. Καὶ ἂν ὁ Ἐρβάρτος ἐξήνεγκε τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τῆς παιδαγωγικῆς ἐν γένει θέλει ἔχῃ ῥοπήν καὶ ἐπὶ τῶν ὑψίστων χωρῶν τῆς φιλοσοφίας, δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ ἐκφράσωμεν τὴν πραγματωθεῖσαν καὶ ἤδη πολλαχῶς βεβαιωθεῖσαν εἰκασίαν, ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐρβάρτου διὰ τῆς σχολῆς αἰεὶ βαθύτερον εἰσδύνει εἰς τὸ ἔθνος.

Ὁ ἀνὴρ ὅστις ἤθελε νὰ παιδαγωγῆσῃ τὴν τρυφερὰν παιδικὴν ἡλικίαν διὰ τοῦ «ΑΒΓ τῆς ἐποπτείας» κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Πεσταλότζη ἦτο καὶ ἐξοχος διδάσκαλος ἐν τοῖς μάλιστα ἀφηρημένοις προβλήμασι τῆς μεταφυσικῆς, ἅτινα ἀπαιτοῦσι τὴν μεγίστην πνευματικὴν τοῦ ἀνδρός δύναμιν. Καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῇ μεταφυσικῇ κατορθωθέντα θέλουσι μένη διὰ τὸ βάθος καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς μεθόδου,

διὰ τὸ περίφροντι τῶν ἐπιχειρημάτων εἰσαεὶ ἐνεργὸς ζύμη τῆς φιλοσοφίας. Ἡ κριτικὴ τῶν ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας ὑποβαλλομένων μεταφυσικῶν ἐννοιῶν, τοῦ ἐνὸς πράγματος μετὰ τῶν πολλῶν αὐτοῦ ιδιοτήτων, τῆς μεταβολῆς, τῆς σχέσεως τῆς αἰτίας πρὸς τὸ ἐξ αὐτῆς προερχόμενον ἀποτέλεσμα, τοῦ ἐκυτὸ συνειδήτος καὶ ὀρίζοντος Ἐγῶ, ἡ κατάδειξις τῶν ἐν ταῖς ἐννοίαις ταύταις περιεχομένων ἀντιφάσεων καὶ ἡ ὀξυνοστάτη ἀπόπειρα τῆς λύσεως αὐτῶν θέλουσι παρέχει παντὶ τῷ σπουδαίῳ φιλοσοφοῦντι ἀεὶ νέαν διδαχὴν καὶ διέγερσιν. Καὶ τοῦτο τόσῳ μᾶλλον, ὅτι ὁ Ἐρβάρτος, βαθὺς γνώστης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, πανταχοῦ ἀνεκάλυπτε καὶ διέσωζε τὴν συνάφειαν μετὰ τοῦ παρελθόντος. Ἡ εἰς τὸν Λειβνίτιον ἀνερχομένη μοναδολογία, τὴν ὁποίαν ὁ Ἐρβάρτος ἀντιθέτων πρὸς τὸν ἀπολλύοντα τὸ ἔδαφος τῆς ἐμπειρίας ἰδεαλισμὸν τῶν περιφημοτέρων αὐτοῦ συγχρόνων, ἰδίως τοῦ Ἐγέλου, ἐχαρακτήριζεν ὡς «πραγματισμὸν», εἶναι μία τῶν μεγάλων, ἐκ τῆς φύσεως τῶν δεδομένων ἐξηγμένων, μεταφυσικῶν θεωριῶν, ἣτις θέλει τηρῆ ἕσαι τὴν ἐξ Ἰσου δεδικαιολογημένην θέσιν αὐτῆς πλησίον τῶν λοιπῶν ὀλίγων θεωριῶν· ἰδιαίτερά τινες μάλιστα ιδιότητες αὐτῆς, οἷον κατ' ἐξοχὴν ἢ στενὴ ἐπαφὴ μετὰ τῶν θεμελιωδῶν ὑποθέσεων τῆς φυσικῆς, ἀπονέμουσι τῇ μεταφυσικῇ τοῦ Ἐρβάρτου ἐξοχον θέσιν. Οὐδεὶς πρὸς τούτοις συνετέλεσε μᾶλλον τοῦ Ἐρβάρτου εἰς τὴν αὐστηρὰν διακρίσιν τῶν προβλημάτων, εἰς τὸν ἀκριβῆ χωρισμὸν τοῦ δεδομένου καὶ ζητουμένου, εἰς τὴν σαφῆ ἐννοιαν περὶ τῆς μεθόδου. Καὶ ἂν ἡ νεωτέρα φιλοσοφικὴ βιβλιογραφία, ἥς ἡ μεθοδικὴ ὀξύτης ἠπειλεῖτο ν' ἀπαμβλυθῆ ὑπὸ τῆς μεγαλοφυΐας τῶν ὀπαδῶν τοῦ Schopenhauer, διέσωσεν ἔτι ἐαυτῇ ἐν πᾶσι τούτοις εὐχάριστόν τινα αὐστηρότητα τῆς νοήσεως, ὀφείλεται τοῦτο ἀναντιρρήτως εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ἐρβάρτου. Οὕτω τὰ ῥηθῆν ὑπὸ τοῦ Καντίου περὶ τινος πολλῶ ἤττονος λόγου ἀξίου, τοῦ *Oυόλφριου*, ὅτι οὗτος διὰ τῆς αὐστηρᾶς αὐτοῦ μεθόδου κατέστη ὁ αἴτιος τοῦ πνεύματος τῆς ἀκριβείας καὶ βαθύτητος ἐν Γερμανίᾳ», δηλονότι ἐν τῇ 18ῃ ἑκατονταετηρίδι, ἰσχύει ἐν τῷ αὐτῷ δικαίῳ περὶ τοῦ Ἐρβάρτου διὰ τὸν νῦν αἰῶνα.

Ἄλλὰ σχεδὸν ἔτι μᾶλλον ἢ ἡ μεταφυσικὴ ἔχει ἡ ψυχολογία αὐτοῦ τὸ δικαίωμα νὰ φέρῃ τὸ ὑπὸ τοῦ Drobisch τῷ 1834 δοθῆν αὐτῇ καὶ ἔκτοτε γενικὸν καταστὰν ὄνομα τῆς «ἀκριβοῦς φιλοσοφίας». Ὅτι ἔπραξεν ὁ Ἐρβάρτος διὰ τὴν ψυχολογίαν εἶναι τὸ ἀναμφιλογώτατον καὶ ἀμαραντότατον φύλλον ἐν τῷ στεφάνῳ τῆς δόξης αὐτοῦ. Ἀπήλασε τὰ

φαντάσματα τῶν «ψυχικῶν δυνάμεων», ἄτινα καὶ αὐτὸν τὸν «τὰ πάντα κατασυντρίβοντα» Κάντιον εἶχον ἔτι ἀπατήσῃ. Εἰς τὴν θέσιν τῶν δυνάμεων ἐκείνων, ὧν ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀνοργάνου φύσεως εἶχεν ἀπαλλαγῆ ἤδη διὰ τοῦ Καρτεσίου καὶ Γαλιλαίου, τὰς ὁποίας ἡ ἐπιστήμη τῆς ὀργανικῆς φύσεως παρὰ τὸ δηκτικὸν σκῶμμα τοῦ Μολιέρου σπουδαίως ἄρτι τότε ἀπέσειεν—εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν ἔθηκε τὴν κατὰ νόμους γινομένην ἀλληλεπίδρασιν τῶν θεμελιωδῶν ψυχικῶν φαινομένων, τὴν ὀξύνουν θεωρίαν τῆς ἰσορροπίας καὶ τῆς κινήσεως τῶν παραστάσεων, τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς συνδέσεως καὶ συγχωνεύσεως αὐτῶν, τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς εἰρηνικῆς αὐτῶν συμπλοκῆς, τῆς ὑψώσεως καὶ καταπίεσεως, τῆς καταπτώσεως, ἀναβάσεως καὶ ῥοῆς αὐτῶν. Ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης θεωρίας ἡ ψυχολογία ἐξεληθούσα τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ ἡμιμυθολογικοῦ αὐτῆς σταδίου ἐτράπη τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν θετικὴν ἐπιστήμην ἰσότημον τῇ φυσικῇ, τοῦτο ὁμολογεῖται νῦν ὑπὸ πάντων. Καὶ ὅμως ἡ ψυχολογία αὕτη, παρὰ τὰς μεταφυσικὰς ἀφηρημένας αὐτῆς ἐννοίας, ἴσταται ὑπεράνω τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας τῶν Ἀγγλων. Οὗτοι οὐδέποτε προὔχωρησαν οὐδὲ νῦν ἔτι προχωροῦσι πέραν τοῦ ὑπὸ Hobbes ἤδη ἀνακαλυφθέντος θεμελιώδους ψυχικοῦ φαινομένου τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων, ὅπερ ὅμως ὡς σχετικῶς κατώτερον καὶ οὕτως εἰπεῖν ψυχομηχανικὸν φαινόμενον ἀδυνατεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ λεπτότερα ἐκεῖνα καὶ βαθύτερα ψυχολογικὰ φαινόμενα, ἄτινα γίνονται καταληπτὰ καὶ εὐνόητα μόνον διὰ τοῦ ὑπὸ Ἐρβάρτου ἀνακαλυφθέντος ψυχοχημικοῦ φαινομένου τῆς ἀφομοιώσεως. Κατὰ ταύτην τὴν ἐννοιαν ἐγένετο ὁ Ἐρβάρτος ὁ θεμελιωτῆς τῆς γερμανικῆς ψυχολογίας. Ἡ δὲ θεωρία αὕτη τῶν ψυχικῶν φαινομένων τὸσον ὀλίγον ἀπέβη περιττὴ ὑπὸ τῆς νεωτέρας «φυσιολογικῆς» ψυχολογίας, ὥστε ὁ ἀξιολογώτατος ταύτης ἀντιπρόσωπος (ὁ Wundt ἐν Λειψίᾳ) διαρρήδην τὸ ἐναντίον ἀποφαίνεται: Ἡ φυσιολογικὴ ἀνάλυσις φθάνει εἰς ἓν σημεῖον, ὅπου αἱ παραστάσεις, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ὀργανισμοῦ, ἀκολουθοῦσι τοὺς ἐν αὐταῖς ἐνοικούντας νόμους. Τοὺς δὲ νόμους αὐτῶν τούτους πρῶτος ὁ Ἐρβάρτος διετύπωσεν αὐστηρῶς καὶ ἔδωκεν οὕτω τὴν μακρὰν ἐνεργοῦσαν ὥσιν πρὸς ἀνάλυσιν καὶ τῶν πολυπλοκωτάτων ψυχικῶν φαινομένων εἰς ἀπλὰ θεμελιώδη φαινόμενα.

Ἄλλ' ὁ ἀνήρ, ὅστις κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀφειδῶς παρηκολούθησεν ἀναλύων τὰ ὑψίστα καὶ τὰ περιεκτικώτατα ψυχικὰ προϊόντα

εἰς τὰ στοιχειωδέστατα αὐτῶν συστατικὰ καὶ τοὺς γενικωτάτους νόμους, ὅπως καὶ τὰ πολυπλοκα φαινόμενα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου ἀνέλυσεν εἰς μονάδας καὶ τὰ μεταξύ αὐτῶν γινόμενα, τὸ αὐτὸ ἀναλυτικῶς ἀποσυνθέτον πνεῦμα ἐφύτευσεν ἐπὶ τοῦ πραγματισμοῦ αὐτοῦ ἠθικὸν ἰδεαλισμὸν, ὅστις εἶναι ἡ καλλίστη μαρτυρία, ὅτι ὁ Ἐρβάρτος κατώρθωσε τὴν ἀνάλυσιν ἐκείνην νὰ συμπληρώσῃ διὰ τῆς συνθέσεως. Ὁ Ἐρβάρτος δὲν ἀπονέμει μόνον εἰς τὰ γεγονότα τὸ ἑαυτῶν δίκαιον, ἐγίνωσκεν ἐπίσης καὶ τί ὀφείλομεν εἰς τὸ ἰδεῶδες. Ἀνέλυσε μὲν πάντα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἰς σχέσεις παραστάσεων, ἀλλ' αἱ κρίσεις τῆς ἀπολύτου ἐκτιμήσεως, αἱ ἠθικαὶ κρίσεις ἔμειναν αὐτῷ σταθεραὶ καὶ ἐδραϊαί, ἐθεμελίωσε μάλιστα αὐτὰς εἴπερ ποτὲ στερεώτερον καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Πλάτῳ καὶ τῷ Καντίῳ τὸ ἀγαθὸν ἦν ἔτι μετὰ τοῦ ὠφελίμου ἀναμειγμένον, ὅπως χορηγήθῃ αὐτῷ εἶσοδος. Ὁ Ἐρβάρτος πρῶτος ἀπέφυγε πᾶσαν εὐδαιμονιστικὴν προσθήκην συνεχίζων ἀμέσως τὸν Φίχτιον, μετριάζων ὅμως τὴν ὑπερβολικὴν αὐτοῦ αὐστηρότητα διὰ τῆς συνδέσεως τοῦ ἀγαθοῦ μετὰ τοῦ καλοῦ. Αἱ ἰδέαι τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, τῆς τελειότητος, τῆς ἀγάπης, τοῦ δικαίου, τῆς ἀνταποδόσεως εἶναι αἱ ἔννοιαὶ τῶν ἠθικῶν προτύπων, ἅτινα χρησιμεύουσιν ὡς κανὼν εἰς τὸν βίον τῶν τε ἀτόμων καὶ τῆς πολιτείας. Πρέπει βεβαίως ἐνταῦθα νὰ μνημονεύσωμεν, ὅτι ἡ σήμερον πάλιν προκύπτουσα ἠθικὴ ἰδέα τῆς πολιτείας ὑπ' οὐδενὸς ἀνεπτύχθη ἀκριβέστερον ἢ ὑπὸ Ἐρβάρτου, καὶ ὅτι εἰς τῶν κυριωτάτων σημερινῶν ὀπαδῶν αὐτῆς, ὁ Scholler, ἓνα τῶν κοπτερῶν αὐτοῦ ὄπλων ὀφείλει εἰς τὴν Ἐρβάρτειον ὀπλοθήκην. Εἰρήσθω δ' ἐνταῦθα τοῦ λόγου, ὅτι τὰ συγγράμματα τοῦ Ἐρβάρτου ἐμφοροῦνται ἐνέργου ἠθικοῦ ἰδεαλισμοῦ, πανταχοῦ καὶ μέχρι αὐτῶν τῶν ὑψιστα ἀφηρημένων στρωμάτων τῶν ἐννοιῶν ἀναδιδόμενου, ὅτι ἐκ τοῦ πολλάκις τόσον νηφαλίου, τόσον λογικῶς αὐστηροῦ καλάμου ἀπέρρευσαν χωρία, ἅτινα διὰ τοῦ συγκινοῦντος αὐτῶν πάθους, διὰ τῆς ποιητικωτάτης λέξεως ἐκπληκτικῶς διακρίνονται καὶ ἠδύναντο ἐπίσης νὰ προσενεχθῶσιν ὡς φωτεινὰ ἀκτῖνες εἰς τὸν εὐρύτερον τῶν ἀναγνωστῶν κύκλον, ὡς καὶ αἱ ἔξοχοι τῶν ῥήσεων τοῦ Ἐγγέλου καὶ τοῦ Schopenhauer.

Μεταφυσικὴ, ψυχολογία, ἠθικὴ — καὶ αἱ τρεῖς ὀφείλουσι τῷ Ἐρβάρτῳ ἐκτὸς τῆς αὐστηρότητος τῆς μεθόδου τὰς γονιμωτάτας ιδέας. Τί σημαίνει διὰ τὴν παιδαγωγικὴν ὁ Ἐρβάρτος, ὑπεμνήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω. Ἀπαιτῶν ὡς κεντρικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς τὴν μόρφωσιν

τοῦ χαρακτηροῦ ἐν τῷ «εὐπλάστῳ» ἀτόμῳ, ἐνέπλησεν οὕτω τὴν παιδαγωγικὴν τοῦ πνεύματος τῆς ἠθικῆς σοβαρότητος. Ἄλλ' ἐν τούτοις δὲν ἠμέλησε τῆς μεθοδικῆς τῆς διδασκαλίας, ἥτις ἐπέδρασεν ἐξαιρέτως τὰ μέγιστα ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς τῆς δημοτικῆς σχολῆς, ἐν ᾧ αἱ περὶ γυμνασιακῆς παιδαγωγικῆς ἰδέαι αὐτοῦ ἐν Γερμανίᾳ δὲν ἐξετιμήθησαν ἔτι δεόντως, ὅπως ἐν Αὐστρίᾳ. Ἄλλαι ἐπιστῆμαι τέλος πλὴν τῶν τεσσάρων μνημονευθεισῶν, ὡς ἡ αἰσθητικὴ, ὀφείλουσι τῷ Ἐρβάρτῳ διεγέρσεις, αἵτινες παρήγαγον παρὰ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ἰδίως παρὰ τῷ Zimmermann, τοὺς ἀγλαωτάτους καρπούς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας.

Ἡ νέα ἐκδοσις τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἐρβάρτου θέλει συντελέσῃ ἐξάπαντος εἰς ἀναζώπυρσιν τῆς σπουδῆς αὐτῶν. Τοῦτο δὲ ἔνεκα τῶν εἰρημένων λόγων θὰ εἶναι ὠφέλιμον εἰς τὴν γερμανικὴν φιλοσοφίαν. Ἴσως μάλιστα ἡ νέα αὕτη ἐκδοσις θὰ φέρῃ τροπὴν τινα, ἥτις οὐ μόνον διὰ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρῆται πιθανή, διότι εἶναι ἐπιθυμητὴ ἀλλὰ πρὸ πάντων διότι ὁ ἀκαμπτος καὶ ὀρθόδοξος Καντιανισμὸς διεδόθη κατὰ τρόπον ἀφόρητον καὶ ἄρχεται, ὡς πᾶσαι αἱ σχολαί, νὰ ἀποβαίῃ μιαιλόδοξος. Εἶθε οἱ ὀρθόδοξοι Καντιανοὶ νὰ μάθωσι παρὰ τοῦ Ἐρβάρτου, ὅτι τὸ «*Apriori*» αὐτῶν δὲν συμβιβάζεται μετὰ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας. Εἶθε νὰ μὴ λησμονήσωσι τὴν αὐστηρὰν καὶ κοπτερὰν κριτικὴν τοῦ Ἐρβάρτου κατὰ τοῦ Καντίου. Ἄλλὰ καὶ ὁ Ἐρβάρτος ὠμολόγει ἑαυτὸν ὡς «*Καντιανόν*», ὡς δὴ πάντες εἴμεθα τοιοῦτοι, δὲν ἦτο ὅμως ὑπερβατικὸς».

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐρβάρτου φυλάσσεται καὶ καλλιεργεῖται ὑπὸ κύκλου τινὸς λογίων, οἵτινες κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν θέσιν εἶναι καθηγηταί, διδάσκαλοι καὶ εὐαγγελικοὶ κληρικοί. Ἐν τῷ κέντρῳ τῶν περὶ τὴν ἐπιστημονικὴν παιδαγωγικὴν ἀγωνιζομένων κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Ἐρβάρτου ἴστανται οἱ καθηγηταί Ziller καὶ Strümpell ἐν Λειψίᾳ (ὁ πρῶτος ἀπέθανε πρὸ δύο περιπτῶν ἐτῶν), καὶ ὁ Stoy ἐν Ἰένῃ. Ὁ Λουδοβικὸς Στρώμπελλ ὡς καθηγητῆς τῆς παιδαγωγικῆς ἐν Λειψίᾳ συνδέει μετὰ τῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ διδασκαλίας ἀσκήσεις πρακτικὰς περὶ τὴν ἐπιστημονικὴν παιδαγωγικὴν, οἱ μετέχοντες αὐτῶν ἐκγυμνάζονται ἄριστα εἰς τὰς ιδέας τοῦ Ἐρβάρτου. ἐξέδωκε δ' ἐσχάτως ὁ Στρώμπελλ καὶ «*ψυχολογικὴν παιδαγωγικὴν*» («*Psychologische Pädagogik*» 1880). — Τοῦ δὲ καθηγητοῦ Ziller τὰ σπου-

δαιότατα συγγράμματα εἶναι : «die Regierung der Kinder» 1857 (=Ἡκυβέρνησις τῶν παιδῶν), Grundlegung zur Lehre vom erziehenden Unterricht» 1865 (=θεμελίωσις τῆς θεωρίας περὶ τῆς παιδαγωγούσης διδασκαλίας) καὶ «Vorlesungen über allgemeine Pädagogik» β'. ἔκδ. 1884. (Μαθήματα περὶ γενικῆς παιδαγωγικῆς). Διετῆρει δ' ὁ Ziller ἀπὸ τοῦ 1862 μέχρι τοῦ θανάτου του παιδαγωγικὴν σχολὴν μετέσσαρας τάξεις, ἐν ἧ' ἠσκούντο ὑπ' αὐτοῦ οἱ τὴν παιδαγωγικὴν σπουδάζοντες.

Ὁ δὲ Stoy κατέχει διὰ τε τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ καὶ ὡς πρόεδρος τοῦ περιφήμου παιδαγωγικοῦ φροντιστηρίου ἐν Ἰένῃ καὶ διὰ τῆς ἀκαμάτου προσωπικῆς αὐτοῦ ἐργασίας ἐξοχον θέσιν ἐν τῇ σχολῇ τοῦ Ἐρβάρτου. Ὡς νέος ὑφηγητῆς ἐν Ἰένῃ ἱδρύσθη τῷ 1843 μετὰ ὀκτώ νέων παιδαγωγικῶν σύλλογον, καὶ ἔθηκεν οὕτω τὰ θεμέλια τοῦ κατόπιν φροντιστηρίου. Τὰς θεωρητικὰς συζητήσεις ἐπιηκολούθει ἀμέσως ἢ πρακτικὴ χρησιμοποίησις τῶν συζητηθέντων, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἐγίνοντο ἀσκήσεις ἐπὶ 12 παιδῶν τῆς ἀστικῆς σχολῆς τῆς Ἰένης. Πᾶσα τοιαύτη ἀσκῆσις ὑπεβάλλετο κατόπιν εἰς ἀκριβῆ κριτικὴν συζήτησιν. Ἐκ τῶν ἀσημάντων τούτων ἀρχῶν ἀνέβλαστε τῷ 1844 πλήρες παιδαγωγικὸν φροντιστήριον μετὰ τινος σχολείου ἀσκήσεων ὡς ὑποτελὲς συστατικὸν μέρος τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ἰένης, τὸ ὅποιον ἐν πρώτοις ἦν προσωρισμένον διὰ τοὺς ἀποφοίτους θεολόγους καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ τοῦ Stoy ἀνέπτυξε βίον ζωηρὸν. Ἐορταί, ταξίδια καὶ ποικίλαι προσωπικαὶ συνεντεύξεις ἐξύψωσαν τὴν οἰκειότητα ταύτης τῆς ἰδιορρύθμου συμβιώσεως τῶν περὶ τὴν ἐπιστημονικὴν παιδαγωγικὴν ἀσχολουμένων. Ὁ οἰκογενειακὸς οὗτος βίος ἐνισχύθη ἔτι μᾶλλον, ὅτε διὰ τῶν ἀκαταπαύστων ἐνεργειῶν τοῦ Stoy (ἠγόρασεν αὐτὸς ὁ ἴδιος τὸ οἰκόπεδον καὶ προσέφερεν αὐτὸ ἔπειτα τῇ κοινότητι τῆς Ἰένης) καὶ διὰ τῆς μεγαλοδωρίας τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Βαυαρίας Καρόλου Ἀλεξάνδρου ἀνηγήθη τῷ 1858 νέον ἴδιον οἰκοδόμημα διὰ τὴν τοῦ φροντιστηρίου σχολὴν. Τὸ σπουδαιότατον τῶν συγγραμμάτων τοῦ Stoy εἶναι ἡ «Encyclopädie der Pädagogik» β'. ἔκδ. 1878.

Ἄλλοι θεράποντες καὶ καλλιεργηταὶ τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Ἐρβάρτου εἶναι ὁ ἐν Πράγῃ καθηγητῆς Otto Willmann, ὅστις ἐξέδωκε «Lesebuch aus Homer» (Ἀναγνωσματάριον ἐκ τοῦ Ὀμήρου), «Lesebuch aus Herodot» (Ἀναγνωσματάριον ἐκ τοῦ Ἡροδότου, ἐκδοθὲν

καὶ ἑλληνιστὶ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. X. Πούλιου) κλπ. Πέρουσι δ' ἐξέδωκεν ὁ Willmann καὶ τὸν πρῶτον τόμον τῆς Διδακτικῆς αὐτοῦ ὁ ἐν Βερολίῳ Γυμνασιάρχης Hermann Kern, ὅστις ἐκτὸς τῆς παιδαγωγικῆς (Grundriss der Pädagogik) συνεκδίδει μετὰ τοῦ H. J. Müller ἐν Βερολίῳ καὶ τὸ λαμπρότατον περιοδικὸν «Zeitschrift für das Gymnasialwesen» (=Περιοδικὸν διὰ τὰ γυμνάσια), ὁ ἐν Βασιλεῖᾳ ὑφηγητῆς Hugo Göring, ὁ ἐν Βιέννῃ καθηγητῆς Vogt, ὁ Διευθυντῆς τοῦ ἐν Eisenach διδασκαλείου Rein, ὁ Gustav Fröhlich (οἱ δύο τελευταῖοι εἶναι ἤδη ἰκκῶς γνωστοὶ εἰς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ περιοδικοῦ τούτου), καὶ τέλος ὁ ἐσμὸς τῶν πολυαριθμῶν μελῶν τοῦ ὑπὸ Ziller ἐν ἔτει 1868 ἱδρυθέντος καὶ μέχρι τοῦ θανάτου του ὑπ' αὐτοῦ προεδρευομένου «Verein für wissenschaftliche Pädagogik» (=Σύλλογος διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν παιδαγωγικὴν), ἀριθμοῦντος νῦν περὶ τὰ 700 μέλη καθ' ἅπασαν τὴν Γερμανίαν, καὶ δημοσιεύοντος καὶ ὁμώνυμον παιδαγωγικὸν περιοδικόν· ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων καὶ ἀρχαιότερων μελῶν τοῦ συλλόγου τούτου εἶναι ὁ Ballauf (ὅστις ἐξέδωκε καὶ ψυχολογίαν), ὁ Bartholomäi ἐν Βερολίῳ, ὁ Holleinberg, ὁ Dörpfeld, ὁ Salzwirk κ. ἄ.

Σπουδαιότατα εἶναι καὶ τὰ ψυχολογικὰ ἔργα τὰ ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Ἐρβάρτου προσθόντα. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Ἐρβαρτικῶν ψυχολόγων ἴσταται ὁ μυστικὸς σύμβουλος καὶ καθηγητῆς ἐν Λειψίᾳ Wilhelm Drobisch καὶ ὁ προῶρος ἀποθανὼν Wilhelm Volkman, μετ' αὐτοὺς ὁ ἐν Βερολίῳ καθηγητῆς M. Lazarus, ὁ ἀνωτέρω μνημονευόμενος Strümpell, ὁ ἐν Gratz καθηγητῆς Nahlowsky, ὁ Lindner, ὁ Drbal κ. ἄ.—Ἡ ἠθικὴ ἐκκαλλιεργήθη ὑπὸ τοῦ G. Hartenstein, Thilo, Allihn, Strümpell καὶ Nahlowsky ἢ δ' αἰσθητικὴ ὑπὸ τοῦ ἐν Βιέννῃ καθηγητοῦ Robert Zimmermann, ἀρτίως δ' ἐξέδωκε καὶ ἡ διδ. τῆς φιλοσοφίας Susanna Rubinstein «Psychologisch ästhetische Essays» ἐν Ἐιδελβέργῃ εἰς δύο τόμους. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐρβάρτου εἶχε καὶ ἴδιον ὄργανον, τὸ ὑπὸ Allihn καὶ Ziller ἐκδιδόμενον περιοδικὸν «Zeitschrift für exacte Philosophie», οὗ ἡ ἐκδοσις διακοπεῖσα κατὰ τὸ 1874 ἤρξατο πάλιν ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1883 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ O. Flügel.

ΠΕΡΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ.

(Απόσπασμα λόγου ἀπαγγελθέντος κατὰ τὰς δημοσίας ἐξετάσεις ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τῶν ἐν Κεστορατίῳ Ζωγραφεῖων διδασκαλείων κ. Ἀλεξίου Ζαμαρία).

Πρὸ ἑνὸς ἔτους ἀπεπειράθην ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου νὰ ἐξηγήσω σπουδαιότατον φαινόμενον ἐν τῇ παιδείᾳ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων τὴν ἀϋξουσαν τῶν θρησκευτικῶν στοιχείων χαλάρωσιν καὶ τὴν ἐκ ταύτης παραμόρφωσιν καὶ νὰ ὑποδείξω ἐν τοῖς καθ' ὅλου τὰ μέσα τὰ δυνάμενα νὰ ἐπουλώσωσι τὰς χαινούσας φρικώδεις τοῦ ὑλισμοῦ πληγὰς, ὅστις ἐν τοιαύτῃ καταστάσει ἀκάθεκτος ἀφιέμενος ὑποτρέφεται κατὰ μικρὸν εἰς δυσκαταμάχητον καὶ ὀλεθριώτατον τέρας. Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι λόγοι τοιοῦτοι καὶ περὶ τοιούτων λεγόμενοι σπανίως τὴν σήμερον δεσμεύουσι κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον τὸ ἀκροατήριον καὶ μάλιστα ἐν στόμασι πολλάκις ἀδεξίους τιθέμενοι· διότι οἱ πολλοὶ ἀπειπόντες τὸν πολὺν περὶ αὐτῶν λόγον καὶ διὰ τὸν κόρον ἀναλλοιώτους γενικὰς ιδέας σχηματίζαντες πάνυ δυσπίστως πρὸς αὐτοὺς ἔχουσι φρονούντες ἤδη ὅτι ταῦτα μὲν αἰεὶ εὐπρεπῶς λέγονται καὶ ἐπαναλαμβάνονται, ἀλλὰ τὰ πράγματα φερόμενα φυσικῶς καὶ ἀκαθέκτως ἄγουσιν ἐπὶ τὸ πεπρωμένον καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀναχαιτισθῶσι. Δὲν ἀναλαμβάνω νὰ καταδείξω ἐνταῦθα πῶς καὶ διατί οἱ οὕτω φρονούντες ψευδῆ φρονοῦσιν. Εἶναι ἀληθές ὅτι τὸ περὶ τοὺς λόγους ἀψίκορον καὶ δὴ παρ' ἡμῖν τοῖς Ἑλλησι δεσμεύει τὰ μάλιστα τὴν πρακτικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐνέργειαν· τοῦτο δὲν ἀποδίδομεν ἡμεῖς τόσον εἰς ἔμφυτον ἰδιόζουσαν τῷ ἔθνικῷ ἡμῶν χαρακτῆρι ῥοπήν, ὅσον εἰς τὴν ἔλλειψιν ἰσχυρῶν καὶ ἐπαρκῶν γνώσεων καὶ πεποιθήσεων καὶ διὰ ταῦτα οὐ παυσόμεθα φρονούντες ὅτι καὶ ἡ ὀρθὴ καὶ συστηματικὴ ἀντίληψις τῶν γενικῶν ἀρχῶν πάσης ἐπιστήμης καὶ πάσης τέχνης προφυλάσσει τὰ μάλιστα ἀπὸ ἀμαρτημάτων καὶ ἐξασφαλίζει τὸ ἀγαθὸν τέλος. Τούτων ἕνεκεν ἐπιτραπήτω μοι σήμερον νὰ διαλάβω διὰ βραχείων περὶ τοῦ ζεύγους τῶν δύο παιδευτικῶν ἀρχῶν, τοῦ καλουμένου ἀνθρωπισμοῦ καὶ τοῦ πραγματισμοῦ, περὶ τῆς οὐσίας αὐτῶν καὶ ἰδίᾳ πῶς αἱ παιδευτικαὶ αὗται ἀρχαὶ δεόν νὰ συμβαδίζωσι συνωδᾶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς καθόλου παιδείας.

Ἐν τῇ περυσινῇ πραγματείᾳ κατεδείχθη ὅτι ἡ παιδευτικὴ ἀλήθεια ἐγκρατεῖται ἐν τῇ ἁρμονίᾳ καθ' ὅλου καὶ ὅτι πᾶσα μονομέρεια καὶ ἀπο-

κλειστικότης ἄγει ἐξ ἰδίας ὁδοῦ ἑκάτερα ἐπὶ τὸ αὐτὸ τέρας, τὴν παραπαιδαγωγῆσιν, τὴν πνευματικὴν στρέβλωσιν. Εἶδομεν ὡσαύτως ὅτι ὁσάκις ἐν τῇ ἱστορίᾳ πνεῦμα καὶ ὕλη δὲν συνεβιάζοντο, ἀλλ' ἀδιαλλάκτως ἀντιπαλαίοντα ἐκυθέρων ἑκάτερον διὰ χρονικὴν τινα περίοδον τὸν ἀνθρώπον, ἐκεῖ οὐδεὶς ἦν γενέσθαι περὶ ἀληθοῦς παιδείας λόγος. Αὐτὴν ταύτην τὴν ἀλήθειαν ὑπὲρ τῆς ἁρμονίας καὶ κατὰ τῆς μονομερείας θὰ ἐπανεύρωμεν ἐπικυρουμένην καὶ ἐν τῇ ἐρευνῇ τοῦ πραγματισμοῦ καὶ ἀνθρωπισμοῦ. Ἄλλ' δὲν θὰ ἐπιποιῶμεν περὶ τούτων λόγον, ἐὰν ἐφρονοῦμεν ὅτι τὸ θέμα ἡμῶν ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν ἱστορίαν, δὲν εἶναι δὲ τοιοῦτον, ὥστε ὠφέλειά τις νὰ προσδοκᾶται εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς παιδευτικὰ πράγματα. Εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι εὐχάριστον γνῶρισμα τοῦ καθολικοῦ πνεύματος τῶν νῦν χρόνων καὶ τῆς νῦν ἐπιστήμης ὑπάρχει ὅτι πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἀπεχθάνεται τὸ μονομέρες καὶ τὸ ἀπολυτισμὸν, καὶ τοῦτο διότι ὁ κόσμος ἐν μὲν τῇ πράξει ἐγεύσατο ἤδη τῶν πικρῶν καὶ βλαβερῶν καρπῶν τῆς μονομερείας, ἐν δὲ τῇ θεωρίᾳ ἐνορᾷ ὅτι ἀναγκάζεται νὰ περιπέσῃ εἰς λαβυρινθώδεις καὶ παραδόξους ἀτοπίας. Ἄλλ' ὁμως ὅποσα εἰσέτι τοιαῦτα μονομέρεια ἀσυνειδήτως καὶ κατ' ἔθος ὑφέρπουσα διέπουσιν ἔτι καὶ νῦν τὰ καθ' ἡμᾶς πράγματα καὶ ὅποσον βαθείας τὰς ρίζας αὐτῶν ἐξήπλωσαν μορφωθεῖσαι τινες ὡς μὴ ὦφειλε περὶ τούτων προλήψεις! τίς δύναται ν' ἀρνηθῇ ὅτι καὶ σήμερον ἔτι, ὅποτε ἀκριβέστατα ἡ ἐπιστήμη διαγράφουσα τὴν οὐσίαν καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ παιδευτικοῦ σχολείου προσκαλεῖ τοῦτο, ἵνα τὴν παραδιδόμενην αὐτῷ νέαν ψυχὴν ἀνυψώσῃ ἐκ τῆς γυμνῆς φυσικότητος ἐπὶ τὴν ὑψηλὴν τῆς ἀνθρωπικότητος περιωπὴν, ἐξευγενίζοντες γενικωτέρας αὐτοῦ ὁμάς, ρυθμίζον τὴν βούλησιν αὐτοῦ πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ τὴν αἴσθησιν πρὸς τὸ καλόν, καὶ σήμερον λέγομεν οὐ παύοντι τὰ παιδευτικὰ σχολεῖα ἐπηρεαζόμενα ὑπὸ παλαιῶν ἔξεων καὶ ταπεινούμενα οὕτω ἐκ τῆς ἐξανθρωπιστικῆς αὐτῶν ἀποστολῆς εἰς τὴν δουλικὴν θέσιν τῆς ἐξυπηρετήσεως ἰδίων φυλετικῶν κλίσεων καὶ πόθων ἢ ἐπιγγεληματικῶν σκοπῶν καὶ ἄλλων ἰδιαιτέρων ἀδυναμιῶν τῶν κοινω- νικῶν τάξεων; Ὅτι δὲ εὐκόλως τοιαῦτα πλάγια ὅλως ἐπαγγελμα- τικῆς ἢ πολιτικῆς καὶ ἄλλης φύσεως ὁρμαὶ ὑφέρπουσι καὶ ἐν τῷ κρυπτῷ ὑποτρεφόμεναι ὑποσκελίζουσι τὸν οὐσιώδη τοῦ παιδευτηρίου σκο- πὸν δὲν ἔχω χρεῖαν νὰ μακρηγορήσω, ὅπως ἀποδείξω. Ὑπομιμνήσκω ἡμᾶς τὴν θλιβερὰν θέσιν τῆς δημοτικῆς σχολῆς, ἥτις τόσους χρόνους ἐπάλασε καὶ παλαίει πρὸς ἀνάκτησιν τῆς αὐτοτελείας αὐτῆς κατα-

πολεμουσα τὰς περι αὐτῆς μορφωθείσας προλήψεις ὡς σχολῆς μὴδὲν ἕτερον διωκούσης ἐκτὸς τῆς ἀπλῆς προπαρασκευῆς εἰς τὸ τῶν λογίων παιδευτήριον, τὸ Γυμνάσιον, καὶ ἥτις μόλις νῦν δύναται νὰ καυχηθῆ ὅτι διέσωσε τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ παιδευτικοῦ αὐτῆς σταδίου, ἐνῶ τὸ ἕτερον ἡμισυ ὑπὸ τὸν νόθον καὶ ιστορικὸν πλέον τίτλον τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου ἐξακολουθοῦν νὰ ζῆ λαμπρῶς ἐπιμαρτυρεῖ τὸ ἀσυνάρτητον καὶ ἄσκοπον τῶν καθ' ἡμᾶς παιδευτικῶν. Ταῦτα πάντα γνωστὰ τυγχάνουσι πᾶσιν ἡμῖν, διασωζόμενα δὲ ἔτι καὶ νῦν ἐμβάλλουσι πολλάκις καὶ αὐτὸν τὸν εὐσυνείδητον δημοδιδάσκαλον τὸν γευσάμενον ὀρθῆς καὶ ὑγιoῦς περι τούτων διδασκαλίας εἰς τὸ φοβερὸν δίλημμα τοῦ πειρασμοῦ τῆς ἀλλαξοπιστίας καὶ τῆς τῶν ιδεῶν ἀπαρνήσεως ἢ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου, εἰς ὃν καταδικάζεται ὑπὸ τῆς κοινῆς περιφρονήσεως καὶ τῆς ἀπονεμομένης αὐτῶ πενιχρᾶς τιμῆς καὶ ὑπολήψεως. Τί δὲ τὸ ποιητέον, ἀφοῦ μὲ τὸν στόμαχον δὲν δύναται τις νὰ συνθηκολογήσῃ;

Αἱ ἰσχυραὶ αὐταὶ ἐκ τοῦ παρελθόντος δονήσεις οὐ παύονται κατὰ φυσικὸν λόγον ἐπὶ μακρὸν ἔτι διασεύουσαι τὸ ἐνεστώσ, ἀφοῦ μάλιστα καὶ θεωρητικῶς πολλαχοῦ εὐρίσκουσιν ἐνίσχυσιν παρὰ τοῖς τεταγμένοις τὴν διακυβέρνησιν τῶν παιδευτικῶν ἡμῶν πραγμάτων. Δὲν θὰ ἐκθέσω ἡμῖν, ἀλλ' ἀπλῶς θὰ ὑπομνήσω τὴν ψυχοκτόνον καὶ ὀλεθρίαν τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν παρθεναγωγείων παιδευτικὴν ῥοπήν, καθ' ἣν πᾶσα αὐτῶν ἐνέργεια ἀπερροφήθη ἤδη ὡς μὴ ὄφελον ὑπὸ τῶν ἰδιαίτερων ἀδυναμιῶν τῆς ὑψηλοτέρας κοινωνικῆς τάξεως εἰσαγωγῆς οὕτω ἀνάγκας τεχνητὰς καὶ σοφίαν ξένην τετεχνημένην καὶ ἐπίπλαστον εἰς βαλάντιο κούφα καὶ στομάχους λιττούς. Καὶ πῶς ἄλλως δυνατὸν ἦν γενέσθαι, ἀφοῦ ἄλογος καὶ ἀτελεύτητος μίμησις ἦν, ἐστὶ (ἅς μὴ εἴπωμεν διὰ τὸ μέλλον) ἡ ἀρχὴ τῆς γενέσεως αὐτῶν; καὶ ἐν αὐτῶ τῶ γυμνασφί τῶ μόνῳ παιδευτήριῳ, ἐξ οὗ ὁ νέος Ἕλληνας ἤρπυετο ἄχρι τοῦδε καὶ ἦθος καὶ γνώσεις καὶ δυνάμεις, ἐὰν μετὰ προσοχῆς ἐρευνήσωμεν τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς περιπετείας, δὲν θὰ παρίδωμεν ὅτι καὶ τὸ παιδευτήριον τοῦτο τῆς ἀλληλομαχίας πλείττων ὄσων οὐχὶ μὲν ἀντιθέτων, ἀλλ' ἀντιθέτως λαμβανόμενων ἀρχῶν ἐγένετο ἔρμαιον ἀναφανόμενον ποῦ μὲν ὑπὸ θεολογικὴν ἀπόχρωσιν, ποῦ δὲ ὑπὸ πραγματικὴν καὶ ἄλλοτε ὑπὸ φιλοσοφικὴν Ὁ ἐν Ἑυρώπῃ κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος διεξῆλθε πόλεμος μετὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ πραγματισμοῦ καὶ τοῦ καλουμένου ἀνθρωπισμοῦ καὶ ὑπὸ τὰς ποικίλας ἐκατέρου

μορφᾶς (διότι ὁ μὲν ἀνθρωπισμὸς ἐκλήθη ἱστορικὸς, ὀρθολογικὸς, σχολαστικὸς, ὁ δὲ πραγματισμὸς ὀλιστικὸς, μέτριος κτλ.), ἔτι δὲ πρότερον καὶ ἡ μετὰ τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ σχολαστικισμοῦ εἰς οὐδὲν ἀπέληξάν ἕτερον ἀποτέλεσμα ἢ ὅπως ἀποδείξωσι τὰ διάφορα ταῦτα στοιχεῖα ὀλεθριώτατα, ὁπόταν ἕκαστον ἀποχωρισθὲν τῶν ἄλλων καὶ μονομερῶς λαμβανόμενον διέπῃ τὰ πνεύματα καὶ τὴν παιδείαν. Μὴ δὲ τις εἴπῃ ὅτι ὑποτιμῶμεν ἐνταῦθα τὴν ἄξίαν τῶν παραγόντων ἐκείνων, ὅσοι ἐκ τῆς πολιτείας, τοῦ ἐθνισμοῦ, τῆς θρησκείας καὶ τῆς κοινωνίας ἀπορρέοντες ἐξειδικεύουσι τὸ φύσει γενικὸν τῆς παιδείας ἦθος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πᾶν παιδευτικὸν σχολεῖον κατερχόμενον ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ὅπως τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον ἀναγεννήσῃ εἰς πνευματικὸν ἐλευθεροῦν αὐτὸν τῶν δεσμῶν τῆς ὑποκειμενικότητος ἠθέλεν ἀπομείνει ὅλως ἀφηρημένην ἰδέαν, ἐὰν δὲν προσηρμόζετο πρὸς τὰς συγκεκριμένας τῆς κοινωνίας σχέσεις τῶν τάξεων, πρὸς τὸ θρησκευμα, τὸν ἐθνισμόν, τὸ πνεῦμα τοῦ χρόνου, τὸ ἐπάγγελμα κτλ. ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα ταῦτα οὐσιώδη ῥοπήν ἐπὶ τοῦ παιδευτικοῦ σχολείου ἄλλως ἀσκοῦντα καὶ ποικίλην οὕτω τὴν μορφήν καὶ τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν ἀπεργαζομένην οὐδέποτε καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δεόν νὰ κατακυριεύσωσιν αὐτῶν, ὥστε ὁ ὑπεράνω παντὸς δευτερεύοντος στοιχείου καὶ τὸ οὐσιῶδες μέρος ἀποτελῶν ἀληθῆς ἐξάνθρωπιμὸς ὡς ὑπὸ παρασίτων συμπιγόμενος ν' ἀφανισθῇ.

Τὸ τοῦ λεγομένου ἀνθρωπισμοῦ σύστημα ἐρεῖδεται ἐπὶ τῆς θεραπείας ἐνὸς μόνου τμήματος γνώσεων ἐκ τοῦ ὅλου κύκλου τῆς ἀνθρωπίνης παιδείας ἀποκοπτομένου, τοῦ τμήματος τῶν δύο γλωσσῶν κλασικῶν καὶ φιλοσοφικῶν, ἀνεπτύχθη δὲ τὸ πρῶτον ἐν τῇ χορείᾳ ἀνθρώπων λογίων βαθεῖαν μὲν τὴν γνώσιν τῶν γλωσσῶν ἐκείνων κεκτημένων, ἐλλείπει δὲ περὶ τὴν γνώσιν τῆς φύσεως καὶ τὴν ὀρθὴν ἐν σχέσει πρὸς ταύτην καὶ τὴν κοινωνίαν ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπινου βίου ἐχόντων. Ὁ ἀνθρωπισμὸς ἐν τῇ ἀπολύτῃ καὶ φαντατικῇ ἀκρότητι αὐτοῦ κηρύττει σταυροφορίαν κατὰ πάσης ἄλλης παιδείας, τὴν δὲ φύσιν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἐξ ἀγνοίας θεωρεῖ ὡς ἀρχὴν κακοῦ. Τὸ ψεῦδος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐγκτεται ἐν αὐτῶ τούτῳ τῶ θεμελιώδει δόγματι τῆς πίστεώς του, ἐν τῇ ἀντιθέσει τοῦ ἰδανικοῦ καὶ πραγματικοῦ, ἐν τῇ ἀπολύτῃ τοῦ πρώτου ὑπερτιμῆσει καὶ τῇ ἀπορρίψει τοῦ δευτέρου. Οἱ ἀνθρωπισταὶ οἰκτεροῦσι πολλάκις τὴν νεότητά, διότι δὲν δύναται ἀμέσως καὶ διὰ μιᾶς ν' ἀνέλθῃ εἰς τὴν ἀμιγῆ καὶ ὑπεράνθρωπον ἀτμόσφαιραν τοῦ ἰδανισμοῦ,

ἀλλ' ἀναγκάζεται ἐνίοτε νὰ προσβλέπῃ καὶ ἐπὶ τὰ ταπεινὰ τοῦ κόσμου στοιχεῖα· ἀλλ' εἶναι εὐκόλον νὰ φαντασθῇ τις τὰς ἐλευσινὰς καὶ αἰθερίους οὕτως εἰπεῖν ἐκείνας ψυχικὰς μορφὰς τῶν νεαρῶν «λογιωμάτων», καθὼς τούτους ἢ τοιαύτη παιδεία ἀπεργάζεται. Δὲν δύναται τις, ὡς εἰκόσ, νὰ παρασιωπήσῃ, ἥκιστα δὲ πάντων ἡμεῖς καὶ τὴν ἀγαθὴν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ πλευράν· ἐγκριεῖται δὲ αὕτη ἐν τῇ διὰ τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων κλασικῶν φιλολογικῶν ἔργων διατριβῇ καὶ ἐξοικειώσει πρὸς τὴν νοητὴν σφαῖραν τῆς ἰδανικότητος καὶ ἡ διὰ ταύτης ἐξασφάλισις ἀπὸ τῶν ὀλεθρίων συνεπειῶν τῆς ἀντιθέτου μονομεροῦς ἀρχῆς τοῦ πραγματισμοῦ, οὐχ ἦττον ὅμως ὅσῳ εὐτελής καὶ ἑλλειπὴς ἀφ' ἐνὸς ὑπάρχει ἢ ἐν τῷ κύκλῳ τῶν φυσικῶν γνώσεων περιοριζομένη μόρφωσις, τοσοῦτῳ ἀφ' ἑτέρου καὶ ἢ ἐκ τῶν ἠθικοῖστορικῶν ἀποκλειστικῶς αποτελουμένη καὶ μάλιστα ἢ ἐν τῇ γνώσει τοῦ ἀρχαίου μόνου κόσμου περιοριζομένη. Τούτου ἕνεκα ἐδέησε καὶ αὐτὸς ὁ ἀνθρωπισμὸς ἐξαναγκασθεὶς ὑπὸ τῆς ἀντιθέτου ἀρχῆς τῶν πραγματιστῶν νὰ μεταφέρῃ τὸ κέντρον τῆς παιδευτικῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ξηρᾶς καὶ μιμητικῆς διαλεκτικῆς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐπὶ τὴν μόρφωσιν τῆς διανοίας, ἐδέησε διὰ τοῦ προγράμματος καταρτισθέντος ἐπὶ τὸ πλουσιώτερον διὰ τῆς εἰσαγωγῆς καὶ καλλιέργειας τῶν φυσικῶν καὶ γεωγραφικῶν μαθημάτων καὶ τῶν νεωτέρων γλωσσῶν νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὸ ἔλλογον μέρος τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ πραγματισμοῦ. Ἀλλὰ τὸ κακὸν τῆς μονομερείας δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἐξέλιπε; Γνωστὸν τυγχάνει τοῖς πᾶσι, πόσον παρέργως ἔτι καὶ νῦν ἡ νεότης ἀπτεται τῶν προσθέτων τούτων μαθημάτων καὶ πόσον ἐνδεῶς ἀποκρίνεται εἰς τὰ τοιαῦτα μαθητικὰ αὐτῆς καθήκοντα, θεωροῦσα ταῦτα, ἐπομένη βεβαίως τῇ τῶν ἀνωτέρων γνώμῃ, ὡς οὐχὶ κύρια καὶ οὐσιώδη· τοῦτο ἐμβάλλει ἡμᾶς εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι κατ' οὐσίαν τὰ πράγματα ἔχουσιν ὡς πάντοτε εἶχον. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει ἔτι παρ' ἡμῖν τάξις λογίων ἀρκούντως ἰσχυρὰ καὶ ἐπιστημονικῶς μεμορφωμένη ἐν ταῖς γνώσεσι ταύταις, ὅπως καὶ διὰ τῆς ἀτομικῆς αὐτῶν βαρύτητος καὶ ἰσχύος τὰ μαθήματα ταῦτα ἀνέλθωσιν ἐπὶ τὴν προσήκουσαν αὐτοῖς περιωπὴν. Τοῦτο δὲ ἐκτὸς τῆς ἱστορικῆς προλήψεως συμβάλλεται σπουδαίως ὡς δευτέρα αἰτία εἰς τὴν παράτασιν τοιαύτης καταστάσεως. Ἀλλ' ἐὰν καὶ εἰς αὐτῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων τὴν μελέτην καὶ διδασκαλίαν ἀποβλέψωμεν, τὴν ἀποτελοῦσαν τὴν πρώτην, ἀλλὰ καὶ μόνην βᾶσιν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, δὲν δυνάμεθα πάλιν νὰ μὴ παρατηρήσωμεν τὸ

αὐτὸ τῆς μονομερείας καὶ ἀποκλειστικότητος πνεῦμα καὶ δὴ σήμερον, ὅποτε σὺν τῇ νεωτέρᾳ τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης ἐπιδόσει καὶ εὐρύνησει ὑφέρπει εἰς τὰς παιδευτικὰς τοῦ Γυμνασίου τάξεις σωρεία ἐπιστημονικῶν λεπτομερειῶν, δι' ὧν ὁ παιδευτὴς διδάσκαλος κατὰ τὴν συχναίαν τὴν νεότητα ἐκτιθέμενος αὐτῇ καὶ κατὰ μέθοδον ὅλως λογίαν ὄσει πρὸς νεοσσούς φιλολόγους τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐπιστημονικὰς θεωρίας, συγκροτῶν ἰδανικὰς ἐπιστημονικὰς μάχας καὶ ἀσυνειδήτως μεταφέρων ἑαυτὸν ἐπὶ τῆς προσφιλοῦς ἀκαδημαϊκῆς ἑδρας· τὸ κακὸν τοῦτο θὰ περιορίζετο βεβαίως κατὰ μικρὸν, ἐὰν οἱ κύριοι τῶν Γυμνασίων καθηγηταὶ καὶ περὶ τὰ παιδαγωγικὰ διατρίψαντες κατεμάνθανον, ἐν μὲν ὅτι τὸ ἔργον αὐτῶν ὑπάρχει κατ' οὐσίαν παιδευτικόν, δεύτερον δὲ τὴν ἀμέτρητον διαφορὰν μεταξύ παιδευτηρίου καὶ ἐπιστημονικοῦ σχολείου.

Ἀλλ' ἐὰν ἡ μονομερεία τοῦ ἀνθρωπισμοῦ συνεπάγεται τὰ τοιαῦτα ἀτοπήματα, εἰς τέλεια παραλογίσματα ἀφικνούμεθα ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου μονομεροῦς ἀρχῆς τοῦ πραγματισμοῦ. Οὗτος ἐν τῇ γυμνότητι αὐτοῦ παρουσιαζόμενος ἀναγράφει ἐπὶ τῆς σημαίας αὐτοῦ τὸν ἐξορισμὸν πάσης ἰδέας, παντὸς ἠθικοῖστορικοῦ στοιχείου, ἀνακηρύττει δὲ ὡς σύμβολον τῆς πίστεώς του τὰ πράγματα καὶ ἀναθεματίζει τὰς ἀφηρημένους ἰδέας καὶ λέξεις. Οἴκοθεν ἐννοεῖται, ὅτι τοιαῦτα ἰδέαι ἀποκλείουσι τέλειον τὴν ἐννοίαν τοῦ παιδευτηρίου καὶ κηρύττουσι κατὰ παντὸς τοιοῦτου πόλεμον. Παιδεία, ἦθος, διάνοια, συναίσθημα, θρησκεία εἰσὶ διὰ τὸν πραγματισμὸν λέξεις κεναί, τὸ πᾶν δι' αὐτὸν συγκεντροῦται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς χρησιμότητος· τὰ ἐκπαιδευτηρία του εἰσὶν ἀπλᾶ γνώσεων χωνευτήρια, ὃ δ' ἐν αὐτοῖς διδασκόμενος μαθητὴς διατρίβει κατ' ἀρέσκειαν περὶ ἐκείνας μόνον τῶν γνώσεων, ὅσαι ἤθελον εἶσθαι αὐτῷ ἀγαπηταὶ ἢ ἀναγκαῖαι διὰ τὸ προκείμενον ἐν τῇ κοινωνίᾳ τεχνικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν αὐτοῦ ἔργον. Ἀλλ' εὐτυχῶς ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν ἐδέσποσεν ἐπὶ τοσοῦτον μονομερῶς, ὅσον ἡ προμνησθεῖσα. Ἐμφαίνεται δὲ ἐκ τῆς παιδευτικῆς ἱστορίας τῶν ἐθνῶν, ὅτι ἡ μεγίστη τοῦ πραγματισμοῦ μονομερὴς ὑπερτίμησις ἐπὶ μικρὸν παρὰ τοῖς λατινικοῖς φύλοις βιώσασα δὲν ἠδυνήθη ἐν τούτοις νὰ ὑπερνήκησῃ καὶ δεσπόσῃ τῆς παιδευτικῆς καταστάσεως.

Κατ' αὐτὴν ταύτην τὴν ἐποχὴν, ὅποτε αἱ ἀρχαὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ πραγματισμοῦ ἐν Εὐρώπῃ συνεκρούοντο, τὸ δὲ ἡμέτερον ἔθνος αὐτενεργοῦν ἐπελήφθη τοῦ γενναίου ἀγῶνος τῆς αὐτοπαιδαγωγήσεως, ἀνάλογοι ῥοπαὶ καὶ ἰδέαι ἐφάνησαν ἐπενεργήσασαι τὰ μάλιστα καὶ ἐπὶ τοῦ

πνεύματος τῶν τότε λογίων τοῦ ἔθνους ἡμῶν· διότι οὗτοι διαιρεθέντες εἰς δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα συγκροτηθέντα ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ τῶν εὐαρίθμων Ιατρῶν, ποιητῶν καὶ φυσικομαθηματικῶν τεταγμένων ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ πραγματισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑπὸ φιλολόγων καὶ φιλοσόφων ἐκπροσωποῦντων τὸν ἀνθρωπισμὸν ἀπεξεδύθησαν εἰς πεισματωδέστατον ἀγῶνα, ἐξ οὗ ἕκαστος προσεδόκα τὴν νίκην, ἀγνοοῦντες ὅτι ἡ εὐλογος αὕτη ἀλληλομαχία, ἐπέπρωτο νὰ καταλήξῃ εἰς ἀλληλοκτονίαν, θεωρητικὴν τοῦλάχιστον. Τὸ ἐν Εὐρώπῃ βεβίαιως ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης πάλης ὑπῆρξεν ἡ καταδικὴ τῆς μονομερείας καὶ ἡ ἀδελφοποίησις τῶν ἀντιπάλων ἀρχῶν, καθ' ἣν ἕκαστερά προσεχώρησε τῇ ἑτέρᾳ τὴν ἀνήκουσαν αὐτῇ μερίδα ἐκ τοῦ παιδευτικοῦ ἐδάφους, εἶτα δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἐν μὲν ἡ ἀνιδρυσις τῶν λεγομένων *πραγματικῶν σχολείων*, δεύτερον δ' ἡ ἀνύψωσις τῆς δημοτικῆς παιδείσεως εἰς σύστημα αὐτοτελές καὶ ἀνεξάρτητον καὶ τέλος ἡ ὀρθὴ ἀντίληψις τῶν ἱστορικῶν Γυμνασίων ὡς παιδευτηρίων προστοιχειωτικῶν εἰς τὴν τῶν λογίων καὶ ἐπιστημόνων τάξιν. Ἀλλὰ παρ' ἡμῖν τὰ πράγματα δὲν προσέλαβον ὄψιν τοιαύτην, ὅποια προσεδόκατο. Καὶ ὅτι μὲν ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον τῶν μνησθέντων ἀγῶνων, τὴν σύστασιν τῶν πραγματικῶν λεγομένων σχολείων, δὲν λυποῦμεθα τόσον, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἔλλειψιν ταύτην ὡς ἐθνικὴν συμφορὰν, διότι φρονοῦμεν ὅτι ἡ πραγματώσις τῆς ἰδέας ταύτης θὰ καταστῇ τότε μόνον ἀνάγκη ἐθνικὴ, ὅπότεν καὶ παρ' ἡμῖν αἱ κοινωνικαὶ τάξεις, εἰς ἃς τὸ παιδευτήριον τοῦτο προσφέρει τὰς παιδευτικὰς αὐτοῦ ἐκδουλεύσεις, τοιαῦται δὲ ὑπάρχουσιν αἱ τῶν βιομηχάνων, ἐργοστασιαρχῶν, μηχανικῶν, ἀρχιτεκτόνων, μεταλλουργῶν κτλ., ἀναπτυχθῶσι τοιοῦτοτρόπως ὥστε νὰ διακυλλώσωσιν οὕτως εἰπεῖν τὴν καθ' ἡμᾶς κοινωνίαν· τότε νῦν ὅμως τοιοῦτόν τι δὲν συμβαίνει καὶ ἐάν ποῦ τοιαῦτα παιδευτήρια ἤθελον ἰδρυθῆ, δικαιοτέρον θὰ ἦν, ἐὰν ἰδρυόμενα ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς σχετικῶς ἀνεπτυγμένης καὶ μᾶλλον διακλαδισμένης ἐμπορικῆς τάξεως. Ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ὑπάρχουσιν ἐνιαχοῦ ἐμπορικῶς ἐκπαιδευτηρίοις μετὰ λύπης μεγάλης ἀκούομεν, ὅτι κατὰ μικρὸν καὶ διὰ λόγους ἀδυναμίας ἢ συμφέροντος τὰ προγράμματα αὐτῶν ἀφομοιοῦνται πρὸς τὰ τῶν Γυμνασίων καὶ τοῦτο ἵνα ὡς ἐκεῖνα ἀποκτήσαντα τὸν προσφιλῆ τίτλον τῆς πανεπιστημιακῆς ἀναγνωρίσεως κορέσωσι κούφην μόνον ὄρεξιν, καταλίπωσι δὲ ὡς ἴδιον χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τοῖς σχολείοις οὐδὲν ἄλλο πλὴν τοῦ ὀνόματος. Ἀλλὰ τὸ

χειρίστον εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο ἕτερα ἄνωθι σημειωθέντα μεγάλα ἀγαθὰ, τὴν αὐτοτέλειαν τῆς δημοτικῆς καὶ τὴν ἀνύπτειν τῆς γυμνασιακῆς παιδείσεως ὡς προστοιχειωτικῆς εἰς τὰς ἐπιστήμας, δυνάμεθα ἄρα γε ν' ἀποφανθῶμεν ὅτι κεκτῆμεθα ἤδη ἐν πλήρει μέτρῳ; Πολὺ φοβοῦμεθα ν' ἀποκριθῶμεν καταφατικῶς· διότι καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ ἐν χεῖρει ὀνόματα, δι' ὧν ὁ νόμος καὶ ἡ ὑψηλοτέρα παρ' ἡμῖν κοινωνία χαρακτηρίζει τὰ παιδευτικὰ ταῦτα συστήματα, τὰ ὀνόματα κατωτέρα, μέση, καὶ ἀνωτέρα ἐκπαιδεύσεις, ὑποσημαίνουσιν ἄποθεν τὴν κατὰ ποσὸν οὐχὶ δὲ καὶ κατ' εἶδος διαφορὰν παιδευτικῶν συστημάτων, εἶτα δὲ καὶ τὴν εὐγενῆ ἐκείνην περιφρόνησιν, μεθ' ἧς προσβλέπεται ἡ κατωτάτη πασῶν, ἡ δημοτικὴ. Περὶ ταύτης ἰδίᾳ ἐφαντάζοντο ποτέ, φαντάζονται δ' ἐνιαχοῦ ἔτι καὶ νῦν ὅτι ἔπραττον τὰ δέοντα, ὀλίγα καὶ πενιχρὰ κερμάτια γραφῆς καὶ μηχανικῆς ἀναγνώσεως μετὰ τῶν στοιχειωδεστάτων ἀριθμητικῶν γνώσεων παρατιθέμενοι τοῖς παισίν, ὅπως τρέφονται καὶ ἀποζῶσιν. Εὐτυχῶς κατὰ θεωρίαν τοῦλάχιστον τὰ πράγματα μετεβλήθησαν οὕτως, ὥστε τὰ παιδευτήρια παντὸς εἴδους ὡς τοιαῦτα καὶ κατὰ τὸν οὐσιώδη αὐτῶν σκοπὸν θεωρούμενα ἐπὶ τῆς αὐτῆς βαθμίδος ἴστανται, τὴν αὐτὴν τιμὴν καὶ κοινωνικὴν ἀξίαν ἔχουσιν, οὐδὲν κατώτερον καὶ μέσον καὶ ἀνώτερον μεταξύ αὐτῶν ὑπάρχει, ἀλλὰ πάντα ἐναρμονίως ὡς πολύτιμα καὶ ἀπαραίτητα μέλη τῆς ὅλης ἐκπολιτιστικῆς μηχανῆς ἐνεργοῦσιν. Ἀλλ' ἐὰν κατὰ θεωρίαν δὲν προβάλληται σήμερον σπουδαία εἰς ταῦτα ἀντίρρσις, ἃς μὴ σπεύσωμεν νὰ εἰπώμεν καὶ περὶ τῶν πραγμάτων αὐτῶν ταῦτά. Ἐν τοῖς ἄνω ἐμνήσθημεν τυπικῶν καὶ ὀνομαστικῶν τεκμηρίων μόνον. Δυστυχῶς ὑπάρχουσι καὶ τοιαῦτα πραγματικὰ πείθοντα ἡμᾶς, ὅτι ἡ αὐτοτέλεια τῆς δημοτικῆς παιδείσεως δὲν ἐπετεύχθη ἐν πλήρει μέτρῳ, προσέτι δὲ ὅτι καὶ τὰ ἱστορικὰ Γυμνάσια ποῦ μὲν ὑπὲρ τὸ δέον εὐρύνοντα ποῦ δὲ καὶ στενοῦντα τὸ παιδευτικὸν πρόγραμμα, ὡς ἀνωτέρω ἐρρήθη, ὑπεκφεύγουσι ληληθῶτως τὸν ἐκῦτῶν προορισμόν.

Ἐν τῇ ἀπανταχοῦ ἤδη ἐπαισθητῇ γενομένῃ ἑλλείψει τῶν Διδασκαλειῶν πρόκειται σαφῆς ἡ ἐνδειξις, ὅτι ἡ δημοτικὴ παιδείσις χωλαίνει εἰσέτι. Εἶναι ἀληθές ὅτι τὰ κατ' αὐτὴν οὐσιωδῶς ἐβελτιώθησαν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ψυχολογικωτέρων μεθόδων καὶ ὕλης κοινωνικῆς, πρακτικωτέρας. Ἀλλὰ τὰ τέσσαρα ἔτη εἰς ἃ κατεδικάσθη νὰ περιορισθῇ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τυγχάνουσιν ἀνεπαρκῆ, ὑπάρχουσιν ὡς πρῶτα καὶ

ἀναρμόδια, ὅπως ἐκτυλιχθῆ ἐν αὐτοῖς αὐτὴ ἡ ἰδιάζουσα μορφή καὶ οὐσία τῆς δημοτικῆς παιδεύσεως· διότι ὡς γνωστὸν ἡ ἀπὸ τοῦ ἑοῦ μέχρι τοῦ 10^{ου} ἔτους τῆς ἡλικίας καλλιεργούμενη παιδείσις μὴ ἐπηρεαζομένη τοσοῦτον ὑπὸ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τοῦ ἐπαγγέλματος δέον νὰ ὑπάρχη κοινὴ πᾶσι τοῖς παιδευτηρίοις. Μὴ τις ὑπομνήσῃ ἡμᾶς τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα, διότι τούτων ἡ θέσις ὑπάρχει ὅλως μετέωρος, πεπεισμεθα δὲ ὅτι καὶ τὸ ἄμεσον μέλλον θὰ ἀποκαλύψῃ τὰς βάσεις αὐτῶν τεθειμένας ἐπὶ τῆς ἄμμου. Ἡ σύστασις τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καθ' ὕλην καὶ εἶδος εἰς οὐδὲν ἴδιον ἀποβλέπει ἀλλ' ἢ ὅπως προλεάνῃ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰ Γυμνάσια, οὐδὲ ὅλως δὲ ταῦτα μεταβάλλουσιν οὐσίαν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ὀλίγων φυσικῶν γνώσεων, ἐνιαχοῦ καὶ ταύτης γινομένης καὶ δὴ ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἵνα οὕτω προσομοιωθῆ καὶ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τῆς δημοτικῆς παιδεύσεως. Αὐτὰ ταῦτα μαρτυρεῖ προσέτι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ καὶ γένεσις τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου, ὅπερ ὡς γνωστὸν ἀπομιμηθὲν ἐκ τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ πλεον ἀνηκούσης βαυαρικῆς *Λατινικῆς Σχολῆς* θυγατρὸς τοῦ σχολαστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ μετεβίβασεν ἐννοεῖται τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος ἀπὸ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, τὴν ἀποτελοῦσαν παρ' ἡμῖν ὡσαύτως τὸ κύριον κέντρον τῆς Γυμνασιακῆς παιδεύσεως. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος βεβαίως νὰ κριθῆ ἡ χρησιμότης τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου ὡς προκαταρκτικῶν γυμνασιακοῦ τμήματος, ἀλλὰ νὰ καταδειχθῆ μόνον ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὴν δημοτικὴν ἐκπαιδευσιν, ὅτι δὲν ἐρείδεται ἐπὶ λόγων ἐπαρκῶν ὅπως θεωρηθῆ ἐνταυτῷ καὶ ὡς δεύτερον καὶ ἀνώτερον αὐτῆς τμήμα, ὅτι ἐθνικὴ ἐπείγουσα ἀνάγκη ὑπάρχει γενικῆς τῶν πραγμάτων τούτων μεταβολῆς, καὶ ὅτι τὰς σχέσεις ἡμῶν ταύτας ἐγέννησεν ἡ σύγχυσις καὶ ἡ μονομέρεια τῶν διαφορῶν παιδευτικῶν ἀρχῶν προσελθοῦσα ἐκ τῆς τυφλῆς ἡμῶν ἀπομιμήσεως.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ πραγματισμοῦ ἀνεπτύχθησαν ἐν Εὐρώπῃ διὰ τῆς μονομεροῦς καλλιέργειας ἐνὸς μόνου κύκλου παραστάσεων καὶ ἕτεραι παιδευτικαὶ ἀρχαὶ βλαβερὰ ὡσαύτως ἐπενεργήσασαι ἐπὶ τῆς καθόλου παιδείας. Ἡ μονομερὴς λ. χ. καλλιέργεια θρησκευτικῶν μαθημάτων ἐγέννησεν οὐκ ὀλίγα ἐν τῇ ἱστορίᾳ σκάνδαλα, ἐν οἷς καὶ τὸ τοῦ Ἰησοῦτισμοῦ σύστημα ὑπέθαλφεν. Ἐὰν δὲ ἀποβλέψωμεν οὐχὶ εἰς τὰ διδασκόμενα ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν αὐτῶν τὴν ἐπεξεργασίαν, τότε παράγονται νέαι ἀρχαὶ ἐκ

τῆς μονομεροῦς τῶν διαφορῶν γνώσεων ἐπεξεργασίας, λ. χ. ὁ σχολαστικισμός, ὁ ἐμπειρισμός καὶ ἄλλαι ἀποβλέπουσαι ὅτε μὲν εἰς τὸν τύπον τῶν γνώσεων, εἰς τὰς ιδέας, ὅτε δὲ εἰς τὴν ὕλην αὐτὴν. Ἀλλὰ καὶ περὶ τούτων θεωρητικῶς τε καὶ πρακτικῶς δυνατὸν ν' ἀποδειχθῆ ὅτι μονομερῶς λαμβανόμεναι οὐδὲν συντελοῦσι πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀνθρωπίνην ἐκπαιδευσιν· διότι αὐτὴ καθὼς ἀνωτέρω ἐδείχθη, ὅσον καὶ ἂν ἐπηρεασθῆ ὑπὸ τῶν ἰδιαίτερον κοινωνικῶν ἀπαιτήσεων καὶ ὅσον ἐπομένως καὶ ἂν μεταβάλληται ἡ ὄψις τῶν διαφορῶν παιδευτηρίων δὲν παύεται οὔσα κατ' οὐσίαν ἡ αὐτὴ ἀνθρωπίνη. Ἴνα λοιπὸν τοιαύτη ἢ ἀνάγκη νὰ ἦ καὶ καθ' ὕλην τελεία καὶ πλήρης μὴδὲν στοιχεῖον ἀποκλείουσα, προσέτι δὲ θεωρητικὴ τε καὶ πρακτικὴ ἅμα, μὴ μόνον τὸ γινώσκειν ἀλλὰ καὶ τὸ δύνασθαι καὶ βούλεσθαι μορφοῦσα καὶ τέλος ἐν τε τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ πράξει ν' ἀναπτύξῃ τὴν ὀρθὴν σχέσιν καὶ τὸν ὀρθὸν συνειρμὸν μετὰ τῶν διαφορῶν μερικότητων.

Π Ε Ρ Ι
Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α Τ Ο Σ

Σχολεῖον ἄνευ προγράμματος εἶνε ὡς τυφλὸς ἄνευ ὀδηγοῦ. Δὲν ἀρκεῖ νὰ ἦνέ τις ἱκανὸς διδάσκαλος κατέχων ἀκριβῶς τὴν ὕλην τῶν μαθημάτων καὶ διδάσκων αὐτὴν εὐμεθόδως, ἀλλ' ἀπαιτεῖται νὰ γνωρίζῃ νὰ διανέμῃ αὐτὴν ἐν ὀρισμένῃ τάξει καθ' ὅλον τὸ ἔτος. Ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ γνωρίζῃ ἀκριβῶς τὰ ὅρια πάντων τῶν μαθημάτων, οὐ μόνον τῶν διδασκομένων καθόλου ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν ἐκάστη τάξει ἰδίᾳ, ὅφειλε νὰ γνωρίζῃ πόθεν πρέπει νὰ ἀρχίξῃ ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τοῦ σχολικοῦ ἔτους καὶ ποῦ πρέπει νὰ τελειώσῃ μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας ἐν ἑκαστῷ μαθηματι. Ἀφοῦ ὁ διδάσκαλος πρόκειται νὰ ἀναπτύξῃ διὰ τῶν μαθημάτων τὸν νοῦν τῶν μαθητῶν του, πρέπει νὰ πράττῃ τοῦτο βαθμιαίως· πρέπει καθ' ἑκάστην νὰ προσθέτῃ εἰς τὸν παραστατικὸν κύκλον τῶν μαθητῶν γνώσεις, ἐχούσας σχέσιν καὶ σύνδεσιν καὶ ἀλληλουχίαν πρὸς τὰς προδεδιδασγμένας. Ἡ διδασκαλία ἐν τοῖς μαθήμασι δὲν πρέπει νὰ ἦναι τμηματικὴ καὶ ἀσυνάρτητος, ἀλλὰ συναπτὴ καὶ συνδεδεμένη μετὰ τῶν ἄλλων, ὥστε ν' ἀποτελῆται ἐξ αὐτῶν ἐν ὀργανικὸν ὅλον, συνυφασμέ-

νον, ὡς αἱ διάφοροι κλωσταί, δι' ὧν ἀποτελεῖται τὸ ὕφασμα. Τὰ διάφορα ὅμως σημεῖα τῆς ἐπαφῆς τῶν μαθημάτων τίθενται ἐν τῷ προγράμματι ἐν τῷ προγράμματι κατατάσσεται καὶ τεμαχίζεται ἡ ὕλη τῆς διδασκαλίας ἐκάστου μαθήματος τοῦ καθ' ἅπαν τὸ σχολικὸν ἔτος διδασκτέου καὶ ὀρίζονται τὰ μέρη τῶν μαθημάτων ἐν ἴσῃ καὶ ἀναλόγῳ μίρᾳ κατὰ τὸν σκοπὸν καὶ τὴν σημασίαν καὶ ὠφέλειαν, ἢν ἐκάστον αὐτῶν ἀπεργάζεται. Τὸ πρόγραμμα πρέπει νὰ ἦνε συντεταγμένον συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν, ὃν ἐπιδιώκει τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, εἶνε δὲ σύμφωνον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἂν περιέχῃ τὴν ἀνάλογον γνῶσιν καὶ δύναμιν, ἣτοι τὰ μαθήματα ἐκεῖνα, ὅσα εἶνε ἱκανὰ νὰ μορφώσωσι τὸ πνεῦμα τοῦ παιδός, βυθίσωσι τὸ θυμικὸν αὐτοῦ, καὶ καταστήσωσιν ἱκανόν, ὅταν ἐξέλθῃ τοῦ σχολείου τούτου, νὰ ἀναλάβῃ βιωτικὸν τι ἔργον, δι' οὗ νὰ δύναται νὰ ζήσῃ καὶ προσδεύσῃ.

Ἡ σύνταξις τοῦ προγράμματος ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐκάστον σχολεῖον προτίθεται. Τὸ σχολεῖον, τὸ ὁποῖον ἐπαγγέλλεται νὰ μορφώσῃ τεχνίτας (Industrieschulen, Arbeitsschulen, Frauenarbeitsschulen κτλ.) ἔχει διατεταγμένην τὴν ὕλην τῶν μαθημάτων πολὺ διαφόρως τοῦ δημοτικοῦ ἢ ἀστικοῦ σχολείου· ἐν ἐκείνοις ἐξέχουσιν θέσιν ἔχουσι αἱ δεξιότητες καὶ τὰ ἔργα μάλιστα τῆς χειρὸς, ἐν τούτοις γενικὴ τις παιδείουσι διὰ ποικίλων γνώσεων· ἐν ἐκείνοις εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς εἶνε ὀρισμένον τὸ ἔργον, ἣτοι ἡ τέχνη, ἢν ὁ τρόφιμος θὰ ἐπαγγελθῇ, ἐν τούτοις δὲ ἀγνωστος καὶ ἀόριστος. Καὶ ἐμπεριέχονται μὲν καὶ ἐν ταῖς προγράμμασι τῶν σχολείων ἐκείνων γενικά τινα μαθήματα, ταῦτα ὅμως ἔχουσι στενωτάτην σχέσιν πρὸς τὸ ὀρισμένον βιωτικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον θ' ἀναλάβῃ ὁ παῖς, περὰ τὰς σπουδὰς του. Ὁ φοιτῶν ὅμως ἐν τῷ δημοτικῷ σχολεῖῳ παῖς ἀγνωστος εἶνε, ὁποῖόν τι θὰ μετέλθῃ ἔργον, ὅταν καταλίπῃ τὰ ἐδῶλια τούτου· ἡ κλίσις πρὸς ἔργον δὲν ἀναφαίνεται ἢ ἐν τῇ ἐφηβικῇ ἡλικίᾳ, ὅποτε τὸ πλεῖστον σχεδὸν μέρος τῆς ἀγωγῆς ἐξετελέσθη. Διὰ τοῦτο λοιπὸν καὶ χάριν γενικῆς τινος ἀνθρωπιστικῆς ἀναπτύξεως, ὁ παῖς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου πρέπει νὰ τύχῃ πλατυτέρας τινὸς μορφώσεως. Ἡ μόρφωσις δ' αὕτη ἐπιτυγχάνεται δι' ὀρισμένων γνώσεων καὶ δεξιοτήτων· ἐξ οὐδενὸς προγράμματος πρέπει νὰ ἐλλείπωσι τὰ πραγματικὰ μαθήματα, ἣτοι αἱ ἀναγκαστικαὶ καὶ στοιχειώδεις γνώσεις τῆς γεωγραφίας, τῆς ἱστορίας καὶ φυσιογνωσίας· ἢ στοιχειώδης ἐποπτικῆ διδασκαλία

πρέπει νὰ κατέχῃ ἐξέχουσιν θέσιν ἐν τῷ δημοτικῷ δημοτικῷ σχολεῖῳ. Ἀφοῦ τὰς προκαστάσεις καὶ τὰς ἐποπτείας λαμβάνωμεν διὰ τῶν αἰσθητηρίων, ἢ προσαγωγῇ πραγμάτων εἴτε αὐτῶν τούτων, ὡς ἡ φύσις παρέχει αὐτά, ἢ ἐν εἰκόσι τελειοτάταις, εἶνε ἀναγκαιοτάτη πρὸς πλουτισμὸν τοῦ πνεύματος τοῦ τροφίμου καὶ ἀνάπτωξιν αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ πλησιέστατον πάντων τῶν ἐν τῇ φύσει πραγμάτων εἶνε τὸ οἰκεῖον σῶμα, ἐν πάσῃ δὲ στιγμῇ λαμβάνει γνῶσιν ἢ ψυχὴ τῶν συμβαινουσῶν ἐν αὐτῷ ἀλλοιώσεων καὶ μεταβολῶν, χρησιμώτατον εἶνε ὁ παῖς νὰ διδαχθῇ τὴν κατασκευὴν αὐτοῦ καὶ τὴν λειτουργίαν καὶ ἐνέργειαν τῶν ὀργάνων, ἐξ ὧν τοῦτο ἀποτελεῖται. Αἱ γνώσεις τῶν πραγμάτων ἀποτελοῦσι τὸ ὕλικόν, ἐξ οὗ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως μορφοῦται· διὰ τῆς προσαγωγῆς τοιοῦτου ὕλικου δύναται ὁ τρόφιμος οὐ μόνον νὰ λάβῃ γνῶσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ νὰ κατάνοῃσῃ αὐτόν, ἠθικὰς καὶ ὕλικὰς προσποριζόμενος ἐκυτῷ ὠφελείας.

Πλὴν δὲ τῆς στοιχειώδους διδασκαλίας καὶ τῶν πραγματικῶν μαθημάτων ἐξαίρετον θέσιν ἐν τῷ προγράμματι τοῦ δημοτικοῦ σχολείου κατέχουσι καὶ αἱ γλωσσικαὶ μορφαί, αἱ μορφαί τῶν μεγεθῶν, αἱ λογικαὶ, καλλιλογικαὶ καὶ ἠθικαὶ μορφαί. Ἀφοῦ ἡ γλῶσσα εἶνε τὸ ὄργανον, δι' οὗ συγκοινωνοῦμεν μετὰ τῶν ὁμοίων, λαμβάνωμεν δι' αὐτῆς γνῶσιν τῶν πνευματικῶν ἐργασιῶν παρελθόντος καὶ παρόντος καὶ αὐτὴν μεταχειριζόμεθα ἐν ταῖς χρείαις ἡμῶν καὶ ἀνάγκαις, ἔπεται ὅτι ἐξ οὐδενὸς σχολείου πρέπει νὰ ἐλλείπῃ ἡ διδασκαλία αὐτῆς. Ἡ γλῶσσα ἔχει μεγάλην μορφωτικὴν δύναμιν.¹ Ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ μαθηματικαὶ μορφαί, ἣτοι ἡ ἀριθμητικὴ καὶ ἡ γεωμετρία πρέπει ν' ἀποτελῶσι μέρος τοῦ κύκλου τῶν μαθημάτων τοῦ προγράμματος δημοτικοῦ σχολείου. Αἱ μαθηματικαὶ γνώσεις εἶνε ἀχώριστοι τοῦ βίου· ἐν ταῖς συναλλαγαῖς καὶ τοῖς ποικίλοις ἔργοις τοῦ βίου εἶνε ἀπαραίτητοι. Αἱ μαθηματικαὶ γνώσεις ἔχουσι πλήρη ἐφαρμογὴν ἐν ταῖς κοινωνικαῖς ὁμῶν σχέσεσιν· ἀνευ αὐτῶν θὰ ἐγίνόμεθα θύματα ἀπάτης καὶ κλοπῆς

1 «Ὅτι ἡ γλῶσσα, (γράφει ὁ Λύδνερους ἐν τῇ παιδαγωγικῇ του, μεταφρ. Χ. Παπαδοπούλου σελ. 200 σ. 2) ἐπὶ τοσοῦτον ἀπέτελεσε τὸ μόνον ἀντικείμενον τῆς σχολικῆς διδασκαλίας, ἀποτελεῖ δὲ καὶ σήμερον ἐν τοῖς σχολείοις τὸ κύριον ἀντικείμενον, τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τούτου, ὅτι ἡ γλῶσσα εἶνε τὸ κυριώτατον δημιούργημα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀποκατοπερίζεται τοῦτο, ἐνῶ ἡ φύσις ἵσταται κατ' ἀρχὰς ἀπέναντι τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τι ξένον.» κτλ.

ιδιοτελών ανθρώπων· ὁ μὴ γνωρίζων τὰ ἀριθμῆ καὶ μετρῆ, ὁ ἀγνωστὸν
 τὰ προσδιορίζη τὰ μεγέθη καὶ τὰς τοπικὰς ἐκτάσεις, ὁ μὴ δυνάμενος
 διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τὰ συγκρατήσῃ τὰ διάφορα γεγι-
 νότα, οὗτος στερεΐται οὐσιωδেষτάτων πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος
 στοιχείων καὶ μέσων. Ἀφοῦ μόναι αἱ μαθηματικαὶ γνώσεις δὲν δύ-
 νανται τὰ ἀμφισβητηθῶσιν, ἔπεται πρὸς τούτους ὅτι ἕνεκα τῆς ἀκρι-
 βείας αὐτῶν καθίστανται, ὡς οἱ παιδαγωγοὶ λέγουσι, σχολεῖον τῆς
 νοήσεως καὶ εἰδολογικῆς μορφώσεως. Ὁ Πλάτων τοιαύτην ἔδιδε σημα-
 σίαν εἰς τὰς μαθηματικὰς μορφάς, ὅτε ἐπέγραφεν ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ
 σχολείου του τὸ περιάκλουστον ἐκεῖνο «μηδεὶς ἀγεωμέτροτος εἰσίστω».

Αἱ λογικαὶ καὶ καλλιλογικαὶ μορφαὶ ἠνωμένα οὔσαι ἐν τῇ διδα-
 σκαλίᾳ τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γλώσσης δὲν πρέπει τὰ ἀποκλειών-
 ται ἀπὸ τῶν ἀνωτέρων τάξεων τελείου δημοτικῶν σχολείων. Ἀπει-
 τοῦσι μὲν μόρφωσιν ἀνωτέραν, ὅπως ἐνναηθῶσιν, αἱ πρῶται ὅμως
 ὑποδείξεις τοῦ λογικοῦ εἰρμοῦ καὶ τὰ ποικίλα τὰ πεζοῦ καὶ ποιη-
 τικοῦ λόγου συνιστῶνται εἰς τοὺς προκεχωρημένους μαθητὰς τοῦ δη-
 μοτικοῦ σχολείου. Μετὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ πρὸς ἀνάγνωσιν κειμένου,
 τῆς ἀκοιθοῦς καταλήψεως τῶν ἐννοιῶν, εἶνε ἀνυποδεσμενῆ ἡ τεχνικὴ
 ἀνάγνωσις καὶ ἀπαγγελία ἢ καθ' ἀπομίμησιν τῆς φυσικῆς ὁμιλίας
 γινομένη ἐκεῖνος ἀναγινώσκει καὶ ἀπαγγέλλει καλῶς, ὅστις ἐννοεῖ
 καλῶς τὰ γεγραμμένα, ἐννοεῖ δὲ καλῶς τὰ ἀναγινωσκόμενα, ὅστις
 εἶνε εἰδήμων τῆς λογικῆς σειρᾶς τοῦ ἀναγνώσματος, καὶ αἰσθάνεται
 τῆς χάριτος καὶ τοῦ καλοῦ, τοῦ κοσμοῦντος τὰ προϊόντα τοῦ ποιη-
 τικοῦ λόγου. Ἡ βᾶσις τῆς καλλαισθητικῆς μορφώσεως κείται ἐν τῷ
 δημοτικῷ σχολείῳ· ἡ καλλαισθητικὴ μόρφωσις εἶνε εἰς τῶν σκοπῶν
 αὐτῶν τὸ δημοτικῶν σχολείων ἐπαγγέλλεται.

Ἡ θρησκευτικὴ μόρφωσις εἶνε ὁ σπουδαιότατος καὶ ὑψίστος σκοπὸς
 πρὸς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Πάντες αἱ ἄλλοι σκοποὶ αἱ διὰ τῆς δι-
 δασκαλίας τῶν διαφόρων μαθημάτων ἐπαγγελλόμενοι εἶνε δευτερεύον-
 τες καὶ δύνανται τὰ θεωρηθῶσιν, οὕτως εἰπεῖν, ὡς μέσα πρὸς ἐπιτεύξιν
 τούτου. Εἶνε τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ κτιρίου, ὅπερ τὸ σχολεῖον ἀσπεί-
 νη ἀνιδούση, εἶνε ἡ κορυφὴ τῆς πυραμίδος, εἰς ἣν πᾶσαι αὐτῆς ἀ-
 πλευραὶ ἀπολήγουσι. Γίνεται δὲ ἡ θρησκευτικὴ μόρφωσις διὰ τῆς θρη-
 σκευτικῆς διδασκαλίας. Ἡ μεγίστη δὲ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας
 σημασία ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν μεγάλων καὶ ὑψηλῶν ἀληθειῶν, ἀς περιέ-
 χει καὶ τῆς ἠθικῆς, ἣν διδάσκει, καὶ ἐκ τῆς ἀναπτύξεως, ἣν γενικῶς

παρέχει εἰς τὸ πνεῦμα. Οὐδὲν εἶνε ὑψηλότερον τῶν θρησκευτικῶν ἀλη-
 θειῶν δι' αὐτῶν γινώσκεται ὑπὸ τοῦ παιδὸς τὸ ὑψίστον ἐκεῖνον ὄν
 ἐν ᾧ καὶ δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, ἡ μέλλουσα μετὰ θάνατον ζωὴ,
 καὶ ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια ἡ ὁδηγούσα εἰς αὐτήν. Ἡ ἱερά τέλος ἱστο-
 ρία εἰσάγει τὸν παῖδα εἰς τὴν καθόλου τοῦ πολιτισμοῦ ἱστορίαν καὶ
 ἀναπτύσσει τὴν διάνοιάν του.

Καὶ ἡ ἠθικὴ δὲ, ἣν διδάσκουσι τὰ θρησκευτικὰ μαθήματα, ἔχει
 μεγάλην σημασίαν. Ἀφοῦ ἡ ἀνθρωπότης ὑπόκειται εἰς τοὺς ἠθικοὺς
 νόμους, καὶ δι' αὐτῶν κανονίζεται καὶ συντηρεῖται, ἔπεται ὅτι ἐνδια-
 φερούσα καὶ χρησιμωτάτη εἶνε ἡ διδασκαλίᾳ τῆς ἠθικῆς. Οἱ ἀνθρω-
 πῖνοι νόμοι καὶ τὰ ἤθη στηρίζονται ἐπὶ τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, καὶ εἶνε
 ἀναπτύξις τῶν αἰώνιων νόμων, οὓς ὁ Θεὸς ἔδωκε χάριν τῶν ἀνθρώπων.
 Τούτοις αἰώνιους τούτους ἠθικοὺς νόμους ὀφείλει ὁ παῖς τὰ μάθη, ἐπειδὴ
 εἶνε μέλος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς πολιτείας, καὶ καθήκοντα
 ἔχει τὰ ἐπιτελέσῃ ἀμφοτέρω τούτοις. Ἀλλ' ὁ παῖς πρέπει τὰ μάθη,
 ὅτι ἔχει καθήκοντα καὶ πρὸς εαυτόν, καὶ πρὸς τοὺς γεννησάντας, καὶ
 πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τὸν Θεόν.

Σπουδαία δ' ὡσαύτως εἶνε ἡ ὑπηρεσία, ἣν ἡ θρησκεία προσφέρει εἰς
 τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδίας. Ἡ θρησκεία περιέ-
 χει πλῆθὺν γνώσεων καὶ ζητημάτων, περὶ ἃ ὁ παῖς ἐνασχολούμενος
 πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως μορφοῦται. Τὸ θυμικὸν μάλιστα τοῦ παι-
 δὸς ἀναπτύσσεται διὰ τῆς μόρφώσεως πρακτικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ σχη-
 ματισμοῦ κέντρων, ἐν οἷς ἐναποτίθενται τὰ σπέρματα τῆς πρὸς τὸν
 Θεόν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπης. Ἐνεργούσα δ' οὕτως ἡ θρησκεία διευ-
 θύνει τὴν βούλησιν τοῦ παιδὸς πρὸς καλὰς καὶ γενναίας πράξεις.

Πλὴν δὲ τῶν μαθημάτων τούτων ἀναγκαῖαι καὶ χρήσιμοι ἐν τῷ
 δημοτικῷ σχολείῳ εἶνε καὶ αἱ δεξιότητες, ἧτοι ἡ γραφὴ, ἡ ἰχνογρα-
 φία, ἡ γυμνάστικη καὶ ἡ φιλική. Ὁ πολίτης χάρις ἐλευθερίας, ἀν μὴ
 θέλῃ τὰ ἐξαρτᾶται παρ' ἄλλου, χρεώσεται τὰ γινώσκειν τὰ γράφειν, τὰ
 δύνηται τὰ συγκοινωνῆ μετὰ τῶν ὁμοίων του, καὶ τὰ καταγράψῃ τοὺς
 στοχασμούς του· ὅ,τι δὴποτε ἔργον καὶ ἀν ἔχη τίς, ἀπαιτεῖ τὴν γνώ-
 σιν τῆς γραφῆς· ὁ ἀγνοῶν αὐτὴν εὐρίσκει κλειστὴν τὴν θύραν εἰς πᾶσαν
 πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν προόδον. Ἡ γραφὴ μορφώνει τὴν χεῖρα καὶ
 ἔχει ποικίλην ἐφαρμογὴν ἐν τῷ βίῳ. Ὅ,τι εἶνε ἡ γραμματικὴ ἐν ταῖς
 γνώσεσι, οὗτο καὶ ἡ γραφὴ ἐν ταῖς δεξιότησιν. Ἡ δεξιότης τέλος
 αὐτῆ συνεργεῖ εἰς τὴν εὐκολωτέραν κατανόησιν τῶν ἄλλων μαθημά-

των ὄσας γνωρίζει γὰρ γράφει, ποιεῖται ἐφαρμογὴν τῶν γλωσσικῶν μαθημάτων καὶ κατατάσσει τὰς διαφορὰς αὐτοῦ γνώσεις ἐν δαλτοῖς, ἵνα ἔχη προχεῖρους πρὸς σπουδὴν. Ἡ ἰχνογραφία ὑπερέχει τῆς γραφῆς, διότι ἐν τῇ ἀποτυπώσει τῶν ἀντικειμένων ἀπομιμείται οὐχὶ γράμματα, τεχνικὴν ἔχοντα σημασίαν, ἀλλ' αὐτὰ τὰ φυσικὰ σημεῖα, ἧτοι ἐκεῖνα τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἔχουσι ὁμοιότητα πρὸς τὸ πρωτότυπον. Ἡ ἰχνογραφία τοῦτο ἔχει τὸ ἴδιον, ὅτι κατανοεῖται ὑπο πάντων καὶ δὴ καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀγνοούντων αὐτήν. Ἀσκει δ' αὕτη οὐ μόνον τὴν χεῖρα, ἀλλὰ καὶ τὸν ὀφθαλμὸν· διεγείρει τὸ παρατηρητικὸν τοῦ παιδὸς καὶ τρέπει τὸ πνεῦμα εἰς τὸ συνδυάζειν καὶ εὐρίσκειν. Τέλος ἡ ἰχνογραφία παρέχει ὠφέλειαν ἐν παντὶ ἔργῳ τέχνης καὶ ἐπαγγέλματος, καὶ τελειοποιεῖ τὰ ἔργα τῶν περὶ αὐτὴν ἀσχολουμένων· ἡ τέχνη προοδεύει διὰ τῆς ἰχνογραφίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἰχνογραφία εἶνε μέσον δι' οὗ ἐξεικονίζομεν τὸ καλὸν ἐν τε τῇ τέχνῃ καὶ τῇ φύσει, διὰ τοῦτο καθίσταται αὕτη σχολεῖον τῆς καλλιθεσίας.

Ἡ γυμναστικὴ καὶ ὡς μέσον ἀσκήσεως τοῦ σώματος καὶ ὡς μέσον ψυχαιγωγίας προσαρμόζεται καταλλήλοτα εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Ἀφοῦ ἡ κίνησις ἐπιβάλλεται εἰς τὴν φύσιν τοῦ παιδὸς, ἀναπτυσσομένου τούτου καὶ αὐξάνοντος δι' αὐτῆς, ἐπεται, ὅτι ἡ γυμναστικὴ εἶνε ἀναγκαιοτάτη καὶ συντελεστικωτάτη πρὸς ὑγίαν καὶ ευταξίαν τοῦ σώματος. Ὁ ἀκίνητος παῖς μοραίνεται καὶ θίβει. Γυμναστικὴν δὲ λέγοντες, ἐννοοῦμεν οὐχὶ τὴν δύσκολον ἐκείνην καὶ ἐπιπονωτάτην, ἧτις ἀρμόζει εἰς τοὺς προκεχωρημένους μαθητὰς, ἀλλὰ τὴν ἐνεχούσαν ἀπλᾶς τινος καὶ εὐκόλου κινήσεις, οἷον διάφορα εἶδη βαδίσματος, κινήσεως τῶν χειρῶν, τῶν ποδῶν καὶ τοῦ κορμοῦ, καὶ τὸ ἄλμα κατὰ μῆκος, ὕψος καὶ βάθος. Πρὸς δὲ τούτοις διαφορὰς ἀσκήσεις, ἧτοι τὴν σφαῖραν, τὸν δίσκον (τὴν πέτραν), τὸν δρόμον καὶ τῶσας ἄλλας ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν ἀπ' ἀρχαίων χρόνων παραδεδομένας. Εἰς τὴν γυμναστικὴν προσθετέον καὶ τοὺς ποικίλους ἐλληνικοὺς χοροὺς. Τὰ γυμναστήρια πρέπει γὰρ ἦγε ἐν αὐτῇ τῇ αὐλῇ τοῦ σχολείου, ἵνα οἱ παῖδες ἐπιτηρῶνται ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Διὰ τῆς γυμναστικῆς οἱ παῖδες ἀναπαύονται, ἐκ τῶν σωματικῶν κόπων καὶ προθυμότερον ἐπιλαμβάνονται τῶν μαθημάτων μετὰ τὰ διαλείμματα. Ἡ γυμναστικὴ τέλος ἐθίζει τὰ σώματα εἰς ἀξιοπρεπῆ καὶ ὠραίαν στάσιν, καθιστῶσιν αὐτὰ εὐκίνητα καὶ ἐπιτήδεια πρὸς τὰ ἔργα τοῦ πολέμου. Μεταξὺ δὲ τῶν δεξιότητων ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει καὶ ἡ ὠδική· διὰ τὴν μεγά-

λην δ' αὐτῆς σημασίαν ἀπ' αὐθενόσ σχολείου, ἔστω καὶ ἀτελεστάτου, ἀπεικλήθη αὕτη. Το ἄδειν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων χρησιμεύει ὡς παιδαγωγικὸς καὶ πολιτιστικὸς παράγων, ἕτερος δὲ περὶ φημένους γενεάς, τρέπει δὲ καὶ θὰ τρέπη τὸν κόσμον. Τὴν ἐμφάνισιν τῶν πρώτων συναίσθημάτων προσπαθεῖ ὁ παῖς διὰ τοῦ ἔργου νὰ ἐκδηλώσῃ, καλὸς δ' αὐτοῦ ἀκούεται τερψιθύμως ὑπ' ἀνθρώπων πάσης ἡλικίας, φύλου καὶ τάξεως. Ἡ ὠδικὴ εἶνε μέσον, δι' οὗ δύναται τὸ καλὸν νὰ παρασταθῇ ἐν χρόνῳ, ὡς καὶ ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ παριστῶσι τὸ καλὸν ἐν τόπῳ. Οἱ μουσικοὶ τόνοι λαλοῦσι βαθύτατα καὶ ἀμεσώτατα εἰς τὴν καρδίαν καὶ διαθέτουσι αὐτὴν ποικιλοτρόπως. Διὰ τῆς μουσικῆς εὐλογοῦμεν τὸν Θεόν, ὑμνοῦντες τὰ θαυμαστά Αὐτοῦ ἔργα, ἐξεγείρεται τὸ συναίσθημα τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπης, πρὸς τὴν φύσιν, πρὸς τὴν πάσχουσαν ἀνθρωπότητα καὶ πρὸς πᾶν ὅ,τι εὐγενές καὶ ὠραῖον. Ἡ μουσικὴ ἐξευγενίζει τὴν καρδίαν.

Εἰς τὸ θῆλυ γένος ἀναγκαιοτάτα εἶνε τὰ ἐργόχειρα, ἧτοι αἱ ποικίλαι μορφαὶ τῶν ἐργασιῶν εἴτε πρὸς χρήσιν, εἴτε πρὸς κόσμον· ἡ χρησιμότης τῆς βελόνης εἶνε πανθωμολογημένη καὶ ὀνοεῖ ἀνακεκρήγυμνη ὑπὸ υνοίων στομάτων ὡς τὸ σύμβολον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας· δι' αὐτῆς ἐκπληροῦνται οἰσιωδέστατα ἀνάγκαι τοῦ ἀνθρώπου· ὁ ἐφευρέτης τῆς βελόνης εἶνε ὁ μέγιστος τῆς ἀνθρωπότητος εὐεργέτης. Αἱ ἐργασίαι δὲ τῆς βελόνης πλὴν τῆς πληρώσεως τῶν χειρῶν ἡμῶν παρέχουσι καὶ ἄλλην οὐχ ἥττονα ὠφέλειαν εἰς τὰς γυναῖκας· ἀπασχολοῦσιν αὐτὰς ἐν ὧραις ἀργίας, καὶ ἀποδιώκουσιν ἀπ' αὐτῶν τὴν ἀνία· καὶ τὴν πρὸς ἄλλα ἐπιβλαβῆ ροπήν· καὶ τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα καὶ ἡ καρδία τῆς γυναικὸς διατρέχουσι κίνδυνον ἀνευ τῆς βοήθειας τῆς βελόνης· ἐκ πόσων ὀρμῶν ἀγενῶν ἀποσπᾷ τὰς γυναῖκας ἡ ἐργασία τῶν χειρῶν, ὁ χρόνος ὁ καταναλισκόμενος εἰς τὴν ἐργασίαν παρέχει οὐ μόνον ὠφέλειαν ὑλικὴν, ἀλλὰ φρουρεῖ καὶ τὰ ἦθη τῆς γυναικὸς καὶ προσπίζει τὴν ἀρετὴν τῆς. Ἡ γυνὴ ἡ δαπανῶσα τὸν χρόνον αὐτῆς ἐπὶ τῆς κλίνης ἢ ἐπὶ τοῦ ἀνακλιντροῦ ἢ ἐκτὸς τῆς οἰκίας, εἶνε ἐπιρρεπὴς εἰς τὸ κακόν. «*Ἡ ἀργία εἶνε μήτηρ πάσης κακίας*». Ἐὰν καὶ οἱ ἄνδρες, λέγει παιδαγωγὸς τις, εἶχον ὁμοίως πῶς πρὸς τὰς τῶν γυναικῶν ἐνασχολήσεις καὶ ἐφερον αὐτὰς μεθ' ἐκτῶν ἐκτὸς τῆς οἰκίας, θὰ εἶχον οὐκ ὀλιγωτέρους τοὺς καπνίζοντας καὶ ἀργοῦντας ἐν τοῖς καφφείοις καὶ τῆς οἰνοπωλείοις. Ὅς ἂν ἐξευρή ἀπλᾶς τινος χάριν τῶν ἀνδρῶν ἐργασίας, χρησιμὸς καὶ πρακτικὴν ἐνεχούσας ὠφέλειαν, ἀξίζει νὰ

κατάταχθῆ μεταξὺ τῶν μεγάλων εὐεργετῶν τῆς ἀνθρωπότητος. ὡς Συνεπὸς δὲ τοῖς εἰρημένους συγκεφαλαιούμεν ἤδη τὰ διάφορα μαθήματα ταῦτα ὅποια πρέπει νὰ συμπεριλαμβάνονται ἐν τῷ προγράμματι κοινῆς παιδείας. ἡν ἐπεὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν μαθημάτων (1) Τὰ θρησκευτικά (2) ἡ γλῶσσα (3) ἡ ἀριθμητικὴ (4) ἡ γραφὴ (5) ἡ ἱστορία (6) ἡ φυσικὴ ἱστορία (7) ἡ φυσικὴ ἱστορία (8) ἡ φυσικὴ ἱστορία (9) ἡ φυσικὴ ἱστορία (10) τὰ ἐργόχειρα (11) ἡ γυμναστικὴ.

Τὸ πᾶν δὲ δημοτικὸν σχολεῖον περιέχει τρία τμήματα, ὧν ἕκαστον πρέπει νὰ περιέχῃ δύο τοὺλάχιστον τάξεις. Τοῦτων δὲ τὸ μὲν πρῶτον ὠνομάζεται προκαταρκτικὸν ἢ στοιχειωτικόν, τὸ δεῦτερον μέσον, καὶ τὸ τρίτον ἀνώτατον. Τὸ στοιχειωτικὸν τμήμα ἔχει, ὡς εἶπομεν, διετῆ περίοδον διδάσκονται δὲ ἐν αὐτῷ τὰ ἐξῆς μαθήματα. α) Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ παιδείαις, ἢ τοῖς ιστορίαις καὶ εὐληπτα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Γραφῆς. Προσευχαί καὶ ᾄσματα ἐκκλησιαστικά. Ῥητὰ τῶν μὴ ὑπερβαίνοντα τὴν κατὰ τὴν τῶν παιδίων. β) Μητρικὴ γλῶσσα, ἢ τοῖς σπουδαῖς πρὸς ἀλφάβητου καὶ ἀνάγνωσις ταχέως. Αἱ πρῶται καὶ στοιχειώδεις γνώσεις τῆς γραμματικῆς καὶ ἀσκήσεις ὀρθογραφικαὶ ἐκ τοῦ ἀναγνωστικοῦ βιβλίου. — Πραγματογραφία, δ' ἡς πλουτίζεται τὸ λεξιλόγιον τοῦ παιδός, διδάσκεται πῶς νὰ ἐκφράζῃται ὀρθῶς καὶ νὰ συνδέῃ εἰς σειρὰς τὰς ὁποίας ἔχει προσλάβει παραστάσεις περὶ τινος ἀντικειμένου διδασκόμενος. γ) Ἀριθμητικὴ ἀπὸ μνήμης καὶ διὰ γραφῆς ἐν τοῖς ὁρίοις ἀπὸ τοῦ 1—100 ὑπολογισμὸς καὶ τῶν τεσσάρων ἀκεραίων πράξεων διὰ διαφορῶν προβλημάτων. δ) Γραφὴ τὰ μικρὰ γράμματα, λέξεις καὶ προτάσεις. ε) Γραμμικὴ ἱστογραφία. στ) ᾄσματα εὐκόλα καὶ ἀπλά ἐν μιᾷ φωνῇ. ζ) Ἐργόχειρα ἐν τοῖς σχολείοις τῶν ἠθελῶν πλεξιμῶν, καὶ ἀρχὴ ῥαψιδίας. η) Γυμναστικαὶ παιδείαις τῶν ἠμεμέλων τῆς διδασκαλίας καθόλου εἶπεν ἐν τῇ κατωτάτῃ διατάξει τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἶνε ἢ ἐπισημῆ. Ὁ διδάσκων ἔστω σφόδρα εἰς τὸ λέγειν, ἐξηγεῖν καὶ ἐρμηνεύειν ὁ μόνον εἰς τὴν διήγησιν μύθων καὶ ιστοριῶν ἃς ἀναπτύσσεται. Αποκλείονται οἱ ὁρισμοὶ. Ὁ διδάσκαλος πρέπει ν' ἀναπτύξῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὴν νόησιν τῶν παιδίων τοῦτο δὲ θέλει κάτορθῶσαι διὰ τῆς ἐπισημῆς διδασκαλίας ἃς ἀσκή τὴν μνήμην τῶν παιδίων διὰ πραγματῶν, γεγονότων καὶ λέξεων τὴν κρίσιν αὐτῶν δι' ἐρωτήσεων καταλλήλων ἐπὶ τῶν διδασκόμενων θεμάτων. Τὸ λεκτικὸν τῶν παιδίων ἀσκεῖται δι' ἀποκρίσεων εἰς τὰ ἐρωτώμενα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Ὁ διδάσκαλος πρέπει

νὰ συνηθίζῃ τὰ παιδιὰ νὰ μὴ ἀποκρίνονται διὰ τοῦ καὶ καὶ ὄχι, μήτε δι' ἀπλῶν καὶ συντετριμμένων προτάσεων, ἀλλὰ διὰ πλήρων προτάσεων. Δὲν πρέπει δὲ νὰ παραμελῆ ὁ διδάσκαλος τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς. Τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ εὐρίσκωσιν ἐν παντὶ καιρῷ ἐντὸς τῆς παραδύσεως καθαρὸν ἀέρα καὶ μετρίαν θερμοκρασίαν. Ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ ἀπαίτῃ ἵνα τὰ παιδιὰ ὡσι, καθάρᾳ καὶ ἔχωσι καλὴν συμπεριφορὰν. Πρέπει νὰ ἐπιτρέπῃ τὰς συμφωνίας πρὸς τὴν ἡλικίαν τῶν καὶ τὴν φύσιν τῶν κινήσεων. Τέλος πρέπει ὁ διδάσκαλος νὰ φροντίζῃ περὶ θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδίου. Τοῦτο δὲ δύναται νὰ ἐπιτύχῃ διὰ τῆς πρὸς τῆς ἐνάργεως καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν μαθημάτων προσευχῆς, διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ἱερῶν μαθημάτων, διὰ τοῦ καλοῦ παραδείγματος, διὰ πατρικῆς ἀυστηρότητος καὶ πειθαρχίας καὶ διὰ ζηλωτῆς καὶ εὐσυνειδήτου ἐργασίας. Τοιοῦτον εἶνε τὸ πρόγραμμα τοῦ στοιχειωτικοῦ τμήματος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Ὁ διδάσκαλος οὐδὲν τῶν ἀνω ἐκτεθειμένων νὰ παραίτη: ἢ διδασκαλίαν εἶνε μέρος μόνον τοῦ καλοῦ καὶ εὐγενοῦς ἔργου, εἰς δ' ἀφιερώθῃ ὁ διδάσκαλος, τὸ σπουδαιότερον εἶνε ἡ ἡλοποίηση καὶ ἡ διαπαιδαγώγησις τῶν παιδίων.

κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν μαθημάτων (1) Τὰ θρησκευτικά (2) ἡ γλῶσσα (3) ἡ ἀριθμητικὴ (4) ἡ γραφὴ (5) ἡ ἱστορία (6) ἡ φυσικὴ ἱστορία (7) ἡ φυσικὴ ἱστορία (8) ἡ φυσικὴ ἱστορία (9) ἡ φυσικὴ ἱστορία (10) τὰ ἐργόχειρα (11) ἡ γυμναστικὴ.

Τὸ πᾶν δὲ δημοτικὸν σχολεῖον περιέχει τρία τμήματα, ὧν ἕκαστον πρέπει νὰ περιέχῃ δύο τοὺλάχιστον τάξεις. Τοῦτων δὲ τὸ μὲν πρῶτον ὠνομάζεται προκαταρκτικὸν ἢ στοιχειωτικόν, τὸ δεῦτερον μέσον, καὶ τὸ τρίτον ἀνώτατον. Τὸ στοιχειωτικὸν τμήμα ἔχει, ὡς εἶπομεν, διετῆ περίοδον διδάσκονται δὲ ἐν αὐτῷ τὰ ἐξῆς μαθήματα. α) Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ παιδείαις, ἢ τοῖς ιστορίαις καὶ εὐληπτα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Γραφῆς. Προσευχαί καὶ ᾄσματα ἐκκλησιαστικά. Ῥητὰ τῶν μὴ ὑπερβαίνοντα τὴν κατὰ τὴν τῶν παιδίων. β) Μητρικὴ γλῶσσα, ἢ τοῖς σπουδαῖς πρὸς ἀλφάβητου καὶ ἀνάγνωσις ταχέως. Αἱ πρῶται καὶ στοιχειώδεις γνώσεις τῆς γραμματικῆς καὶ ἀσκήσεις ὀρθογραφικαὶ ἐκ τοῦ ἀναγνωστικοῦ βιβλίου. — Πραγματογραφία, δ' ἡς πλουτίζεται τὸ λεξιλόγιον τοῦ παιδός, διδάσκεται πῶς νὰ ἐκφράζῃται ὀρθῶς καὶ νὰ συνδέῃ εἰς σειρὰς τὰς ὁποίας ἔχει προσλάβει παραστάσεις περὶ τινος ἀντικειμένου διδασκόμενος. γ) Ἀριθμητικὴ ἀπὸ μνήμης καὶ διὰ γραφῆς ἐν τοῖς ὁρίοις ἀπὸ τοῦ 1—100 ὑπολογισμὸς καὶ τῶν τεσσάρων ἀκεραίων πράξεων διὰ διαφορῶν προβλημάτων. δ) Γραφὴ τὰ μικρὰ γράμματα, λέξεις καὶ προτάσεις. ε) Γραμμικὴ ἱστογραφία. στ) ᾄσματα εὐκόλα καὶ ἀπλά ἐν μιᾷ φωνῇ. ζ) Ἐργόχειρα ἐν τοῖς σχολείοις τῶν ἠθελῶν πλεξιμῶν, καὶ ἀρχὴ ῥαψιδίας. η) Γυμναστικαὶ παιδείαις τῶν ἠμεμέλων τῆς διδασκαλίας καθόλου εἶπεν ἐν τῇ κατωτάτῃ διατάξει τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἶνε ἢ ἐπισημῆ. Ὁ διδάσκων ἔστω σφόδρα εἰς τὸ λέγειν, ἐξηγεῖν καὶ ἐρμηνεύειν ὁ μόνον εἰς τὴν διήγησιν μύθων καὶ ιστοριῶν ἃς ἀναπτύσσεται. Αποκλείονται οἱ ὁρισμοὶ. Ὁ διδάσκαλος πρέπει ν' ἀναπτύξῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὴν νόησιν τῶν παιδίων τοῦτο δὲ θέλει κάτορθῶσαι διὰ τῆς ἐπισημῆς διδασκαλίας ἃς ἀσκή τὴν μνήμην τῶν παιδίων διὰ πραγματῶν, γεγονότων καὶ λέξεων τὴν κρίσιν αὐτῶν δι' ἐρωτήσεων καταλλήλων ἐπὶ τῶν διδασκόμενων θεμάτων. Τὸ λεκτικὸν τῶν παιδίων ἀσκεῖται δι' ἀποκρίσεων εἰς τὰ ἐρωτώμενα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Ὁ διδάσκαλος πρέπει

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΟΡΑΣΙΑΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ Ή ΗΩΜΕΝΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΟΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΟΜΙΑΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΝ ΟΔΙΔΑΣΚΟΥΣΑΝ ΠΑΝΤΑ ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΠΛΗΝ ΤΩΝ ΤΟΥΝΗΠΑΤΩΓΕΙΟΥ ΓΕΝ. ΤΗ ΑΥΤΗ ΔΙΘΟΥΣΗ II

νοτι Δευτέρα.

νοτι Τρίτη.

νοτι Τετάρτη.

νοτι Πέμπτη.

νοτι Παρασκευή.

νοτι Σάββατον.

* Ορακό Διδασκαλία. ενάσχόλ. * Διδασκαλία. ενάσχόλ. * Διδασκαλία. ενάσχόλ. * Διδασκαλία. ενάσχόλ. * Διδασκαλία. ενάσχόλ. * Διδασκαλία. ενάσχόλ. * Διδασκαλία. ενάσχόλ.

8-8 1/2 * Επιθεώρησις καθαριότητος ² — Προσευχή — * Ασμκ.

8 1/2 - 9 1/2	γ ιερά. δ ακρόασις. β αριθμητ. γ λύσ. γραπ. β ιερά. δ αριθ. προβ. γ	γ ιερά. δ ακρόασις. β αριθμητ. γ λύσ. γραπ. β ιερά. δ αριθ. προβ. γ	γ ιερά. δ ακρόασις. β αριθμητ. γ λύσ. γραπ. β ιερά. δ αριθ. προβ. γ	γ ιερά. δ ακρόασις. β αριθμητ. γ λύσ. γραπ. β ιερά. δ αριθ. προβ. γ	γ ιερά. δ ακρόασις. β αριθμητ. γ λύσ. γραπ. β ιερά. δ αριθ. προβ. γ
---------------	---	---	---	---	---

8 1/2 - 9 1/2 - 10 1/2 β ανάγνωσις. γ γραπ. εκθ. δ ιερ μαθήμ. * Ως εν τη Δευτέρα, τειουτοτρόπως θά γινεται η ανάγνωσις και κατά τας άλλας ημέρας. γ ανάγνωσις. β γραπ. εκθ. ιερ. μαθήμ.

10 1/2 - 10 3/4 Διάλειμμα. Οι μαθηται εξέρχονται εις την αυλήν ενθα εδουσαι διαφορα γυμναστικά παιχνίδια.

10 3/4 - 11 3/4	δ πατριδογρ. γ προμελέτη β γεωγραφ. β πραγματ. γ ιχνογραφ. β πατριδογρ. γ προμελέτη β πραγματ. γ ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γραπ. γλ. β ηθ. διηγ. γ προμελέτ. δ ιστορίας	δ πατριδογρ. γ προμελέτη β γεωγραφ. β πραγματ. γ ιχνογραφ. β πατριδογρ. γ προμελέτη β πραγματ. γ ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γραπ. γλ. β ηθ. διηγ. γ προμελέτ. δ ιστορίας	δ πατριδογρ. γ προμελέτη β γεωγραφ. β πραγματ. γ ιχνογραφ. β πατριδογρ. γ προμελέτη β πραγματ. γ ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γραπ. γλ. β ηθ. διηγ. γ προμελέτ. δ ιστορίας	δ πατριδογρ. γ προμελέτη β γεωγραφ. β πραγματ. γ ιχνογραφ. β πατριδογρ. γ προμελέτη β πραγματ. γ ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γραπ. γλ. β ηθ. διηγ. γ προμελέτ. δ ιστορίας	δ πατριδογρ. γ προμελέτη β γεωγραφ. β πραγματ. γ ιχνογραφ. β πατριδογρ. γ προμελέτη β πραγματ. γ ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γραπ. γλ. β ηθ. διηγ. γ προμελέτ. δ ιστορίας
-----------------	--	--	--	--	--

11 3/4 - 12 Προσευχή. * Εξοδος εκ τής αιθούσης. γ φυσ. ιστορ. β ιχνογραφ. γ γεωγραφ. β καλλιγρ. γ φυσ. ιστορ. β ιχνογραφ. γ γεωγραφ. β καλλιγρ. γ φυσ. ιστορ. β ιχνογραφ. γ γεωγραφ. β καλλιγρ.

2 - 3	β ηθικ. διηγ. γ προμελέτη β ιστορίας. β ιχνογραφ. β χαρτογρ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γρ. γλώσ. β πραγματ. γ προμ. φυσ. β ιστορίας. γ γραφία. δ ιστορίας.	β ηθικ. διηγ. γ προμελέτη β ιστορίας. β ιχνογραφ. β χαρτογρ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γρ. γλώσ. β πραγματ. γ προμ. φυσ. β ιστορίας. γ γραφία. δ ιστορίας.	β ηθικ. διηγ. γ προμελέτη β ιστορίας. β ιχνογραφ. β χαρτογρ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γρ. γλώσ. β πραγματ. γ προμ. φυσ. β ιστορίας. γ γραφία. δ ιστορίας.	β ηθικ. διηγ. γ προμελέτη β ιστορίας. β ιχνογραφ. β χαρτογρ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γρ. γλώσ. β πραγματ. γ προμ. φυσ. β ιστορίας. γ γραφία. δ ιστορίας.	β ηθικ. διηγ. γ προμελέτη β ιστορίας. β ιχνογραφ. β χαρτογρ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. γ γρ. γλώσ. β πραγματ. γ προμ. φυσ. β ιστορίας. γ γραφία. δ ιστορίας.
-------	--	--	--	--	--

3 - 4	β ιστορία. β καλλιγρ. γ ιχνογραφ. β λύσις αριθ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. β γρ. γλώσ. γ φυσ. ιστορ. β ακρόασις γ εξήγησις Ευαγγελίου	β ιστορία. β καλλιγρ. γ ιχνογραφ. β λύσις αριθ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. β γρ. γλώσ. γ φυσ. ιστορ. β ακρόασις γ εξήγησις Ευαγγελίου	β ιστορία. β καλλιγρ. γ ιχνογραφ. β λύσις αριθ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. β γρ. γλώσ. γ φυσ. ιστορ. β ακρόασις γ εξήγησις Ευαγγελίου	β ιστορία. β καλλιγρ. γ ιχνογραφ. β λύσις αριθ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. β γρ. γλώσ. γ φυσ. ιστορ. β ακρόασις γ εξήγησις Ευαγγελίου	β ιστορία. β καλλιγρ. γ ιχνογραφ. β λύσις αριθ. β καλλιγρ. β ιχνογραφ. β διδ. γλώσ. β γρ. γλώσ. γ φυσ. ιστορ. β ακρόασις γ εξήγησις Ευαγγελίου
-------	--	--	--	--	--

3 - 4	β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική.	β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική.	β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική.	β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική.	β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική. β κειτ. εργόχειρα. γ κειτ. φιδική.
-------	--	--	--	--	--

1 Η πρώτη τάξις ή τα αρχαία κοράσια περιέχουσα, διδάσκεται από τω πρώτω πωρος εινα οργανισμένα τα πλείστα των επαρχιακών κορασιακών σχολείων. 2 Η επιθεώρησις τής καθαριότητος γίνεταί ισταμένών των κορασιών εν τω πρώτω ή εν τω πρώτω αίθούση, ή δέ προσευχή και τώ ασμκ εν αύτις βάθροις ορθόσταδην.

ΚΑΘ' ἸΝΔΕΞΙΟΝ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΚΑΘ' ἸΝΔΕΞΙΟΝ
ΕΝ Τῷ Α' ΕΤΕΙ ΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Περὶ ἀναγνώσεως ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ σ. 506—519.
Περὶ ἀναγνώσεως ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ σ. 506—519.

Ἀνάγνωσις.

- 1) Περὶ ἀναγνώσεως ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ σ. 506—519.
- Ἀνέκδοτα.
Ἀνέκδοτον Φραγκλίνου σ. 281—282.

Ἀνταπόκρισις ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ῥωμυλίας σ. 239—238.

Ἀριθμητική.

- 1) Ὑπόδειγμα διδασκαλίας ἀριθμητικῆς ἐν τῇ Α' τάξει ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ σ. 30—31.
- 2) Ἐγγραφοὶ προπαρασκευῆς ἀριθμητικῆς ἐν τῇ Β' τάξει τοῦ δημοτικῷ σχολείῳ σ. 362—363.
- 3) Τὸ ἀριθμεῖν ἐν τῇ Α' τάξει (ἐκ τοῦ Rein) σ. 241—257.
- 4) Τὸ ἀριθμεῖν ἐν τῇ Β' τάξει (ἐκ τοῦ Rein) σ. 481—493.

Βιβλιοκρισία.

- 1) Πρόχειρος ἀπάντησις εἰς τοὺς κριτικὰς τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων σ. 369—378, 397—440.
- 2) Ἐπιστολιμαία διατριβὴ περὶ διαγωνισμοῦ ἐλαφθητάρων σ. 378—382.
- 3) Ἀπάντησις πρὸς τοὺς κριτικὰς τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων τοὺς ἐπικρίναντας ἐμμετροῦ μεταφράσαντος τοῦ Πολυλάου σ. 406—419.

Γεωγραφία.

1) Δοκιμασιακὴ διδασκαλία περὶ τῆς Ἀνατολικῆς τάξεως σ. 364—366.

Γραμματικά.

- 1) Διὰ τί δὲν καλλιεργοῦσιν οἱ νέοι: Ἕλληνας ἐτὴν δημῶδη αὐτῶν γλώσσαν; σ. 80—87, 108—114, 152—159, 198—206.
- 2) Δι' ἰδέαι, βάρβαρον, διεφθαρμένον, ἑλεεινὸν ἰδίωμα, ἡ δι' ἀλέκτορα, ἡ γλώσσα, ὅσο ὑπολογισμέναι ἐπὶ τῆς δημοδοῦ, ἐπὶ τῆς ἀπλῆς; λαλομένης ἡμῶν ἑλληνικῆς, εἶναι καὶ ἀτελεῖ; καὶ ἡμερτημέναι σ. 309—315.

Δελτία ἐξωτερικά.

σ. 43, 92, 139, 140, 189, 190, 231, 232, 474, 475, 476, 524.

Δελτία ἐσωτερικά.

σ. 42, 43, 91, 92, 137, 138, 188, 189, 233, 234, 235, 278, 279, 382, 476, 477, 478, 522, 523.

Διατάγματα.

- 1) Περὶ ἀσκήσεις δημοδιδασκάλων ἀμφοτέρων τῶν φύλων σ. 329—332.
- 2) Περὶ ἀποστολῆς ὑποτρόφων εἰς τὴν Ἑσπερίαν πρὸς σπουδὴν τῆς παιδαγωγικῆς σ. 333—334.

Διορισμοὶ καὶ μεταθέσεις.

- 1) Διορισμοὶ καὶ μεταθέσεις ἐν τῷ προσωπικῷ τῶν διδασκαλείων καὶ δημοτικῶν σχολείων σ. 419—431, 478.

Διδακτικὴ.

- 1) Ἡ ἐπεξεργασία τῆς διδακτικῆς ὕλης κατὰ τὰ ἐιδολογικὰ στάδια σ. 63—71, 160—163, 193—198.
- 2) Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας σ. 71—80.
- 3) Περὶ πατριδογραφίας σ. 497—506.
- 4) Ἡ διδασκαλία τῆς ἀριθμητικῆς ἐν τῇ Β' τάξει τοῦ δημοτικῷ σχολείῳ σ. 87—91, 184—187, 226—227, 519—521.

Ἐγκύκλιος.

- 1) Περὶ συστάσεως τοῦ παιδαγωγικοῦ σχολείου εἰς τοὺς Διευθυντὰς τῶν διδασκαλείων καὶ δημοδιδασκάλους, σ. 235—236.

Ἐκθέσεις.

- 1) Ἐκθέσεις περὶ ἀσκήσεως δημοδιδασκάλων, σ. 32—36.
- 2) Ἐπιστολιμαία διατριβὴ περὶ διαγωνισμοῦ ἐλαφθητάρων σ. 378—382.
- 3) Ἐπιστολιμαία διατριβὴ περὶ διαγωνισμοῦ ἐλαφθητάρων σ. 378—382.
- 4) Ἐπιστολιμαία διατριβὴ περὶ διαγωνισμοῦ ἐλαφθητάρων σ. 378—382.

Ἐπισκέψεις δημοτικῶν σχολείων.

- 1) Παιδαγωγικὴ ἐκδρομὴ εἰς Βυρτεμβέργην. Σημειώσεις διδασκάλου Γαλλίδου, σ. 277, 278, 349, 350, 351, 352, 403, 404, 405, 406, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474.

Ἐρωτητορῖα.

- 1) Ὑπόδειγμα διδασκαλίας ἱερᾶς ἱστορίας ἐν τῇ Α' τάξει τοῦ δημοτικῷ σχολείου Κ. Α. τ. ν. σ. 28—29.
- 2) Ὑπόδειγμα διδασκαλίας κατὰ τὸν Staude «ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου» σ. 122—134.
- 3) Ὑπόδειγμα διδασκαλίας ἡ πλάσις τοῦ ἀνθρώπου σ. 173—183.
- 4) Ὑποτυπώσεις διδασκαλίας ἡ πλάσις τοῦ ἀνθρώπου σ. 207—210.

- 5) Πρωτοβιβλίον πρῶτων πλασμάτων σ. 258—264.
  - 6) Κάϊν καὶ Ἀβελ, τὸ κατακλυσμῶδες ἢ πυρργοποιεῖα τῆς Βάβελ σ. 337—349.
  - 7) Προπαρασκευαστικὴ διδασκαλία ἱερῶν διὰ τὴν α' τάξιν, Ἀποβολή των ἐν τῷ ἱερῷ πωλούντων ὑπὸ Ατῶν Σωπῆρος, σ. 343—355.
  - 8) Προπαρασκευαστικὴ διδασκαλία τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ἐν τῇ δ' τάξει τοῦ προτύπου σ. 358—360.
  - 9) Περὶ Τελώνου καὶ Φαρισαίου ἐν τῇ β' τάξει, σ. 363—374.
  - 10) Περὶ Ἰώβ, ἐν τῇ γ' τάξει, σ. 366—369.
  - 11) Κατάθλιψις τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐν Λιγύπτῳ, ἐν τῇ τάξει τοῦ σχολείου, σ. 396—397.
  - 12) Ἡ διδασκαλία τῆς ἱερᾶς ἱστορίας καὶ ἰδίως ἡ ἱστορία τῶν Πατριάρχων σ. 440—368. 493—497.
  - 13) Ἡ διδασκαλία τῆς ἱερᾶς ἱστορίας ἀπάντησις εἰς τὰς παιδαγωγικὰς σκέψεις Θ. Ν. Φιλαδελφείας, σ. 264—270. 303—308.
  - 14) Περὶ χρήσεως εἰκόνων τῆς ἱερᾶς ἱστορίας, σ. 134—136.
- Ἱστορία (γενικὴ—ἐλληνικὴ)**
- 1) Περὶ τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, τάξι δ' σ. 272—274.
  - 2) Περὶ πυρπολήσεως τῆς Ναυαρχείας ἐν τῇ Κωνάρεν ἐν Χίῳ σ. 357—358.
  - 3) Περὶ Ἀθανασίου Διακόνου, διδασκαλία ἐν τῇ γ' τάξει, σ. 360—362.

Λόγοι.

- 1) Λόγοι ἐπὶ τῇ διανομῇ τῶν πτυχίων τῶν ἀπολυομένων ἐκ τοῦ διδασκαλείου Ἀθηνῶν σ. 220—226.
- 2) Λόγοι ἐν τῇ ἐνάρξει τῶν ἀπολυτηρίων ἐξετάσεων τοῦ ἐν Ἀθῆναις διδασκαλείου σ. 325—328.

Νόμοι.

- 1) Νόμος περὶ ὑποδιδασκάλων σ. 279—280.

Παιδαγωγία.

- 1) «Περὶ ἀγωγῆς καὶ τοῦ βίου ἐν τῷ Παιδαγωγικῷ σχολείῳ» σ. 41—18. 49—63, 97—108. 145—152. 289—300.
- 2) «Περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς παιδαγωγικῆς διδασκαλίας» σ. 163—173. 210—219.

Πατριδογραφία.

- 1) Μᾶθημα πατριδογραφίας ἐν τῇ α' τάξει τοῦ σχολείου ἡ α γ ο ο υ σ α τ ο ὗ σχολείου σ. 134—137.

- 2) Ἐγγραφοὶ προπαρασκευαστικὴ διδασκαλία περὶ τῶν τεσσάρων μέσων τῶν ὀριζόντων σ. 271—272.
- 3) Οἱ καιροὶ τοῦ μεσονυχτίου σ. 315—317.
- 4) Σημεῖα τοῦ Ὁριζόντιου σ. 317—319.
- 5) Ὁ κηπος ἐν τῇ Α' τάξει τοῦ σχολείου σ. 394—396.

Ποικίλα.

- 1) «Εἰς μέλλον Γάλλος στρατιώτης» σ. 140.
- 2) «Ἐπιτυχῆς ἀπόκρισις» σ. 190.
- 3) «Ἀγχίνους ἀπάντησις» σ. 282.
- 4) «Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ διδασκαλικοῦ ἔργου» παρὰ Βουλγάρους σ. 524—525.
- 5) Περὶ μισθοῦ τῶν διδασκάλων ἐν Πρωσίᾳ σ. 40—41.

Πραγματογραφία.

- 1) Μᾶθημα ἐκθέσεως, «τὸ δένδρον» σ. 227—231.
- 2) «Περὶ ὕδατος» ἐν τῇ Α' τάξει τοῦ σχολείου, σ. 400—402.

Προκλήρις.

- 1) Προκλήρις τῶν συντακτῶν τοῦ περιοδικοῦ σ. 1—4.
- 2) Περὶ Ἐρδάρτου σ. 529—549.
- 3) Περὶ ἀνθρωπισμοῦ καὶ πραγματισμοῦ, ἀπόσπασμα λόγου ὑπὸ Ἀλεξίου Ζαμαρίας, σ. 550—559.
- 4) Περὶ προγράμματος σ. 569—570.

Φιλοσοφία.

- 1) «Περὶ ἐποχῆς τοῦ Σωκράτους καὶ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ» σ. 385—394—319—324.

Φυσικὴ.

- 1) «Τί πάσχουσιν τὰ σώματα θερμαινόμενα;» διδασκαλία ἐν τῇ β' τάξει σ. 355—356.

Φυσικὴ ἱστορία.

- 1) «Περὶ ἔκπου», ὑποδειγματικὴ διδασκαλία ἐν τῇ ΣΙ' τάξει σ. 274—276.

Ψυχολογία.

- 1) «Περὶ ψυχικῆς ἀφομοιώσεως» σ. 18—27.
- 2) «Περὶ ἐνδιαφέροντος» σ. 115—122.

Γνωρίζομεν δὲ ὑμῖν, ὅτι πᾶσαν παράβασιν τῆς παρούσης ἐγκυκλίου θέλομεν τιμωρήσει αὐστηρῶς.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 21 Σεπτεμβρίου 1884.

Ὁ Ὑπουργός

Δ. Σ. ΒΟΥΛΠΙΩΤΗΣ.

Σ. Μ. ΠΑΡΙΣΗΣ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Πρὸς τοὺς Γυμνασιάρχας, Καθηγητάς, Σχολάρχας, προϊσταμένους Ἑλληνικῶν σχολείων, Διευθυντάς διδασκαλείων καὶ ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων, διδασκάλους καὶ δημοδιδασκάλους.

Ἀδεία τοῦ οὐ προϊστάμεθα Ὑπουργείου ὁ ἐν αὐτῷ ἐπὶ τῆς διεκπεραιώσεως Γραμματεὺς Α΄ τάξεως κ. Στέφ. Μ. Παρίσης ἐκδίδει συλλογὴν πάντων τῶν εἰς τὴν ἀνωτέραν καὶ μέσσην ἐκπαίδευσιν ἀναφερομένων νόμων, διαταγμάτων καὶ ἐγκυκλίων ὁδηγιῶν ἐπιγραφομένην «Ἀνωτέρα καὶ μέση ἐκπαίδευσις» τῆς Ἑλλάδος. Ἐπειδὴ ἡ συλλογὴ αὕτη γενομένη μετὰ τῆς δυνατῆς ἀκριβείας καὶ ἐντελείας ἐκ τῶν ἐπιστήμων πηγῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1833 μέχρι σήμερον εἶναι ἀναγκαῖον καὶ χρησιμώτατον ἐφόδιον ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ ὑμῶν τε καὶ τῶν ὑφ' ὑμᾶς ὑπηρετούντων, περιέχει δὲ πάντα τὰ εἰς τὴν δημοσίαν ὑμῶν λειτουργίαν ἀναφερόμενα τοῦ ἡμετέρου Ὑπουργείου δημόσια ἐγγραφα, δι' ὧν ἐκκωνίσθη ἡ ἀνωτέρα καὶ μέση παρ' ἡμῖν ἐκπαίδευσις, κρίνομεν ὠφέλιμον καὶ συστήσωμεν αὐτὴν πρὸς ὑμᾶς.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 1 Νοεμβρίου 1884.

Ὁ Ὑπουργός

Δ. Σ. ΒΟΥΛΠΙΩΤΗΣ.

Σ. Σ. Τσιούτου βιβλίου ἔκδοσις εἶνε χρησιμωτάτη οὐ μόνον εἰς τοὺς διδάσκοντας ἐν τῇ μέσῃ ἐκπαίδευσί, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐν τοῖς διδασκαλείοις, τὰ ὅποια ἐν τοῖς πλείστοις ὑπάρχοντα εἰς τὴν νομολογίαν τῶν γυμνασίων. Συνίσταμεν λοιπὸν τὴν ἀπόκτησιν τοῦ βιβλίου τούτου εἰς πάντας τοὺς διδάσκοντας καὶ ἐπαινοῦμεν τὸν κ. Στέφανον Μ. Παρίσην ὑπουργικὸν γραμματέα Α΄ τάξεως ἐπὶ τῇ ὠφελίμῳ ταύτῃ συλλογῇ.

Μ. Β.